

**Національна Академія Наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

В. М. Матях

МЕДІЄВІСТИКА В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: КРИЗА ЧИ ПРОГРЕС?

Київ 1996

В. М. Матях. Медієвістика в Україні другої половини XIX — початку XX століття: криза чи прогрес? — Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. — 58 с.

ISBN 5-7702-0948-8

Розглядається стан медієвістичних досліджень в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст. На основі порівняння з історіографічною ситуацією у західноєвропейських країнах переглядається існуюча оцінка вітчизняного історіографічного процесу зазначеного періоду.

Розраховано на наукових працівників, викладачів і студентів вузів.

Матях Валентина Миколаївна — к. і. н.,
науковий співробітник Інституту історії України
НАН України

Автор вміщених у препринті матеріалів висловлює особисту точку зору, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії

Редколегія: *С.В. Кульчицький* (головний редактор),
В. Ф. Верстюк, О. Б. Головка, В. М. Даниленко, Н. А. Шип,
В. С. Коваль, О. І. Ганжа (відповідальний секретар)

Літературний редактор
М. Б. Озерова

Оригінал-макет підготував
О. І. Мостяєв

Коректор *С. М. Пільчевська*

Набір підготувала *І. М. Варганова*

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове

Становлення нової української медієвістичної школи, яке відбувається на сучасному етапі розвитку історичної науки, висуває на порядок денний чимало історіографічних проблем, пов'язаних з ефективним врахуванням здобутків науки на попередніх етапах, а також питань методичного та методологічного характеру, які потребують свого нагального вирішення. До одного з першочергових належить і з'ясування питання — чим же був для української історичної науки в цілому і, зокрема, для медієвістики дуже складний і важливий, проте практично не вивчений період, який умовно ще й досі окреслюється в спеціальній літературі початком 60-х рр. XIX ст. — 1917 р.

В радянській історіографії утвердилася думка, що на цьому етапі історичну науку спіткала глибока криза. Але чи відповідає ця поширена теза історичній дійсності? Спробі з'ясування даного питання й присвячується пропонована розвідка. Відсутність в ній традиційного історіографічного огляду пояснюється тим, що в подібному ракурсі накреслена проблема в українській історіографії не порушувалася. Однак від її вирішення багато в чому залежить розуміння як основного поступу розвитку української історичної науки, так і багатьох складових ланок цього процесу. Зрештою, мова йде про сприйняття чи заперечення цілої концепції, висунутої радянською історичною наукою щодо оцінки історіографічної ситуації в Україні.

ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В ОЦІНЦІ ІСТОРІОГРАФІВ

Давні теоретичні дискусії навколо питання, що являє собою історична наука, чи керується вона в своєму розвитку певними законами, подібно наукам прикладним, чи просто відображає об'єктивну дійсність через призму суб'єктивного сприйняття історика, сьогодні, очевидно, можна вважати остаточно вирішеними на користь того, що історія є справжньою наукою, причому, найбільш складною з усіх існуючих наук про людське суспільство

А як справжня наука, історія має в своєму арсеналі свої специфічні закони й закономірності еволюційного поступу. Виявлення їх становить одну з головних функцій історіографії — науки про історію історичної науки. Інша важлива її функція полягає в розробці чіткого понятійного апарату, поставленого на службу дослідникам¹.

Одним із незаперечних законів еволюції історичної науки виступає спадкоємність між істориками різних поколінь, забезпечити яку й повинна історіографія. Адже лише за умови комплексного підходу до вивчення історіографічного матеріалу стає можливою реконструкція загальної канви історії історичної науки, а також окремих її ланок, зокрема, історії наукових установ, періодичних видань тощо. Ці аксіомні положення набувають сьогодні особливої актуальності стосовно розробки такої важливої історіографічної проблеми, як історія дожовтневої української історичної науки, яка, незважаючи на наявність певної кількості спеціальних наукових праць, залишається практично недослідженою (зауважимо, значною мірою через упереджені методологічні підходи та застарілі уживані дефініції). Приміром, майже не досліджувалася в радянській історіографії така важлива галузь, як українська медієвістика, хоча за плечима багатьох всесвітньовідомих українських істориків лежать неабиякі досягнення у вивченні українського середньовіччя. І це при умові особливої актуальності на сьогодні використання досвіду історичного пізнання для розробки важливих та малодосліджених проблем політичного та суспільного життя українського народу, його культурного й економічного розвитку, взаємовідносин з своїми найближчими сусідами, історії української державності, права, визвольних рухів тощо, тобто проблем, з'ясування яких стає першочерговим в період посилення громадського інтересу до минулого України.

Вважаємо необхідним зупинитися на можливості вживання самого терміну «медієвістика» стосовно спеціальної галузі історичної науки, яка займається вивченням історії середніх віків в Україні. Зауважимо, що не тільки радянські, але й дожовтневі історіографи цей термін застосовували здебільшого як дефініцію, під якою розуміли дослідження з історії західноєвропейського середньовіччя. Власне, в своєму первинному значенні він і був введений в арсенал історіографічних понять, як синонім терміну «середні віки», для означення особливого періоду в історії Західної Європи, хронологічно окресленого часом від падіння Римської імперії до XV ст.² (згодом ці рамки розширюються до середини XVII ст., — межі, що відділяє середні віки від нової історії людства, початок якій поклала серія буржуазних рево-

люцій в країнах Західної Європи). Одночасно в спеціальних працях зустрічаються міркування щодо умовності такої періодизації³. Зокрема, О.І.Вайнштейн продовжує цю граничну межу до останньої чверті XVIII ст., тобто, до Великої французької буржуазної революції⁴. «Понятие средние века, — зазначається в "Советской исторической энциклопедии", — возникло и разрабатывалось исторической наукой на материалах европейской истории; в отношении других народов этот термин применялся обычно лишь тогда, когда их история переплеталась в средние века с историей европейских народов»⁵. З часом під терміном «середні віки» починають розумітися певні культурні чи політичні особливості, характерні для даного періоду розвитку людського суспільства⁶. Причому, якщо західноєвропейські гуманісти XV—XVI ст. оцінювали середні віки насамперед як засилля невігластва та мракобісся в порівнянні з античною цивілізацією, то їх наступники, навпаки, вбачали в цей час ознаки певного прогресу у суспільному житті⁷.

З XVIII ст. термін «медієвістика» поширюється на спеціальну галузь історичної науки, яка займається вивченням історії середніх віків. У визначенні «Советской исторической энциклопедии» медієвістика — це галузь історичної науки, що вивчає історію середніх віків у Західній Європі (в більш широкому, але менш поширеному значенні — у всіх народів, що пройшли в своєму розвитку стадію феодалізму)⁸. Майже аналогічно трактується цей термін і в «Радянській енциклопедії історії України». При цьому особливо підкреслюється, що «в радянській історіографії під медієвістикою найчастіше розуміють дослідження доби панування феодального способу виробництва у Західній Європі (V — сер. XVIII ст.)»⁹.

Принагідно зазначимо, що, очевидно, не слід вітати тенденцію, що спостерігається в останні роки, щодо відмови (часом навіть неофіційної заборони) від застосування в історичних розробках вживаного протягом кількох століть поняття «феодалізм», за яким криється досить ємке означення цілком чітко визначених політичних, соціальних та економічних сукупностей. Таке положення пояснюється витісненням з сучасної історичної науки марксистсько-ленінської методології, яка багато десятиліть безроздільно панувала в ній, а заодно й насадженого нею понятійного апарату, зокрема, формаційного поділу історичного процесу. Але зауважимо, що термін «феодалізм», під яким розумілося одне з найбільш виразних явищ світового історичного протікання, з'являється кількома століттями раніше від виникнення й запровадження в науку нового світоглядного вчення. Абсолютної науковості та першорядного значення серед «істориче-

ських понять» він набуває у другій половині XIX ст., коли було доведено існування «феодалізму или присутствие феодализированных процессов в гораздо более многочисленных государствах»¹⁰, ніж це розумілося раніше. Повна заміна терміну «феодалізм» на «середні віки», «середньовіччя», на нашу думку, унеможливується ще й тією обставиною, що два ці поняття не є абсолютно тотожними хронологічно, оскільки елементи феодалізації спостерігаються в окремих регіонах світу як на більш ранньому (давній світ), так і більш пізньому (новий і навіть новітній) періодах розвитку людства. Вважаємо, що феодалізм, як історична дефініція, має цілком законні підстави для подальшого існування в арсеналі наукової термінології.

Повертаючись до медієвістики як складової частини історіографічного понятійного апарату, зазначимо, що для означення галузі вітчизняної історичної науки, яка звичайно охоплюється цим терміном, в історіографії переважно застосовувалися поняття «вивчення історії середніх віків», «вивчення середньовічної історії України» чи «історії України доби середньовіччя» (в той час як у європейській науці під «медієвістикою» розумілося не тільки дослідження зовнішньої, а насамперед середньовічної історії власних країн). Чи не вперше термін «українська історична медієвістика» офіційно вводиться в арсенал української історіографії у 1989 р. під час роботи Круглого столу в м. Кам'янці-Подільському. На користь його застосування говорить факт сприйняття історії України як невід'ємної складової частини загальноєвропейського історичного процесу. Зокрема, ця обставина підкреслювалася свого часу ще М.С.Грушевським. «Жите українського народа, — зазначав він, — записало занадто довгу сторінку в книзі історичного розвою народів, щоб її можна було викинути, чи проминути без шкоди для прагматичної звязи, для зрозуміння розвою й обопільних впливів подій. Історія східної Європи не розв'яже, або розв'яже хибно багато питань з сеї історії не розпоряджаючи відповідним знанням історії України.»¹² Як «історично зумовлений час з характерними особливостями і складностями», який «залишив багату спадщину», розцінює майже тисячолітній період феодалізму в Україні Ф.П.Шевченко¹³ «Вивчення цього історичного періоду, — наголошує вчений, — має можливість глибше і всебічне вивчити і оцінити те, що відбувалося в наступні часи»¹⁴.

Зважаючи на те, що на сучасному етапі розвитку історіографії проблематика, пов'язана з епохою середньовіччя в Україні, забуває наразі належної чинності в кількісному й пріоритетному розподілі історичних досліджень, вважаємо цілком правомірним поширення офіційно визнаного в європейській науці оз-

начення «медієвістика» на відповідну галузь вітчизняної історичної науки. Для запобігання певної тавтології цілком правомірно застосовувати термін «українська медієвістика» по відношенню до розробки української середньовічної тематики й відповідно термін «медієвістика в Україні» у розумінні вивчення середньовіччя в цілому в системі українських академічних установ і вузів.

Якщо підходити до історіографії насамперед як до історії історичної науки, розвиток котрої перш за все виявляється «в закономірній смені исторических школ, направлений и всей системы исторических представлений»¹⁵, стає зрозумілим те пріоритетне значення, що надається в методології історіографічного дослідження методу періодизації. Як зазначає А.І.Зевелев, «членение на этапы и периоды здесь производится для того, чтобы обнаружить решающее направление развития научной мысли на каждом новом отрезке "историографического времени", выявить новые явления внутри действующих и выступающих им на смену историографических пластов»¹⁶.

При цьому як основний критерій періодизації виступають якісні зміни, що відбуваються в розвитку історичної науки під дією об'єктивних (вплив соціально-економічних та політичних чинників) та суб'єктивних (зрушення в методиці історичних досліджень, розширення проблематики, джерельної бази, удосконалення методів дослідження та характеру діяльності наукових установ тощо) факторів¹⁷.

В особливий етап розвитку вітчизняної (як, до речі, і загальносвітової) історичної науки історіографами виділяється період другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Причому, за оцінкою деяких сучасних вчених, історико-історіографічна ситуація, що склалася на цей момент, являла собою якісно новий рівень порівняно з минулим часом¹⁸. Аналогічні оцінки містяться і в працях попередників. Зокрема, як «найважливішу добу історичного інтересу і зміцненої акції на полі історіографії» розглядав ХІХ ст. В.Герасимчук. Він підкреслював, що саме в цей час (особливо з 60-х рр.) було створено найбільшу кількість історичних праць¹⁹. Зокрема, в Україні неординарність цього періоду засвідчує і той факт, що ніколи раніше в галузі історії не працювало майже одночасно стільки видатних дослідників (В.Б.Антонович, Д.І.Багалій, М.С.Грушевський, М.В.Довнар-Запольський, О.Я.Єфименко, В.С.Іконніков, О.М.Лазаревський та багато інших), імена яких залишилися навіки вкарбованими в аннали не тільки вітчизняної, а й світової історіографії.

Не підлягає сумніву теза, що кожен етап історіографії відзначається типовими саме для нього загальними філософськими та історико-політичними концепціями історичного процесу, про-

блематикою, методами і способами дослідження, притягненням нових джерел, істотними змінами в організації дослідницької роботи²⁰. З початку 60-х рр. XIX ст. панівне становище в європейській історіографії остаточно закріплюється за позитивістським світоглядом, який збагатив історичну науку новими аналітичними методами дослідження (статистичний, порівняльно-історичний, антропологічний тощо) та удосконаленими методами критики джерел (аналіз та синтез, внутрішня і зовнішня критика), відмовою від апріорних філософсько-історичних побудов, від суто політичної інтерпретації історичного процесу, наданням переваги конкретним історичним знанням, зверненням уваги на вивчення матеріальних сфер суспільного життя, появою нового типу історичних досліджень — спеціальної монографії, присвяченої детальному вивченню конкретної історичної проблеми. «Историческая наука, обогатившаяся к тому времени огромным политическим опытом революций, — зазначала радянська дослідниця Є.В.Гутнова, — получившая в свое распоряжение в начале XIX в. множество новых источников, данные вспомогательных дисциплин, не могла оставаться в границах чисто политической и идеологической истории»²¹. Незважаючи на прискіпливе ставлення до позитивістської історіографії з боку істориків марксистського напрямку, вона, за спостереженням О.Л.Вайнштейна, «сделала для понимания прошлого неизмеримо больше, чем любое другое направление буржуазной исторической мысли предшествующего и последующего периодов»²².

Якщо Р.А.Кіреєва підкреслювала епізодичний характер історіографічних розробок до середини XIX ст., то М.Л.Рубінштейн, оцінюючи значення пореформеної доби в загальному розвитку історичної науки, вбачав його сутність перш за все в накопиченні історичних знань, в поширенні досягнень історичної науки на допоміжні дисципліни, які почали виділятися в самостійні галузі, в удосконаленні «техніки історичного дослідження», розширенні «кола історичних джерел»²³. В.І.Астахов вбачає основне досягнення історичної науки середини XIX ст. в постановці нових важливих, насамперед соціально-економічних, проблем вітчизняної історії та їх конкретному вивченні²⁴. В оцінці В.С.Іконнікова останнє тридцятиріччя минулого століття виступає епохою, що істотно змінила на краще історичну свідомість і розвиток²⁵. В прив'язці до української історіографії Д.Дорошенко розглядав цей період не тільки як час «видання великої сили нового матеріалу, але й детального розроблення окремих частин і періодів української історії, що уможливило спроби наукового синтезу цілого історичного процесу, які припадають вже на початок нового століття»²⁶.

Значною мірою на тогочасній історичній науці »означилися успіхи в природознавстві (зокрема, посилена увага до підтвердження емпіричних висновків шляхом експериментального досліду), що призвело до суттєвого переосмислення поняття історичного факту, а звідси — й перегляду деяких інших теоретичних основ історії. Більшість провідних істориків другої половини XIX ст. розуміли під історичним фактом насамперед документально зафіксовані дані. Свої основне завдання вони вбачали в тому, щоб поставити історичне дослідження на міцну документальну основу. Водночас, всупереч пізнішим звинуваченням з боку радянської історіографії в «фетишизації джерела»²⁷, дожовтнєві історики підкреслювали закономірність історичного процесу, його прогресивний поступальний характер, а відповідно до цього й історичні факти вони намагалися простежувати у їх логічному взаємозв'язку²⁸. Так, засновник російської медієвістики, проф. Московського університету Т.М.Грановський вважав, що саме факти становлять «скелет истории», але при цьому він робив наголос на тому, що вони «должны быть наполнены плотью и кровью»²⁹. Тобто, реальне уявлення про історичний факт, що склалося в історичній практиці другої половини XIX ст., цілком збігається з сучасною трактовкою цього поняття, зокрема, поданою у праці В.Штофа³⁰.

«Цінним здобутком історіографії XIX і XX ст.», який виступив головним чинником перетворення історії в справжню науку, Д.І.Багалій називав історичну критику³¹, започатковану наприкінці XVIII ст. німецьким вченим Людвігом Шлецером й розвинуту в працях відомих представників наукового скептицизму XIX ст. Б.Г.Нібура й Л.Ранке. Головним здобутком «скептичної школи» стала вимога критичного ставлення до першоджерел. Без дотримання цієї важливої умови на думку відомого медієвіста Ваттенбаха, «легко можно было бы написать всю историю средних веков и притом по источникам, в которой вовсе не было бы исторической правды, а все события и лица являлись бы в совершенно искаженном виде и в ложном освещении»³².

Крім введення в історіографію поняття «наукової критики джерел», скептицизм збагатив історичну науку позитивними, поглядами на об'єктивні передумови і характер як окремих явищ і подій історичного процесу, так і закономірності його загального поступу. В.С.Іконніков вважав його появу «потребностью известного состояния науки», що, проте, не виключало й наявності певних негативних моментів³³.

Як позитивний крок можна розцінити привнесення * методологію історичної науки другої половини XIX — початку

XX ст. об'єктивістських тенденцій, які полягали у спробі запобігання політизації історичних досліджень, що, безперечно, не могло не викликати негативного ставлення з боку марксистської історіографії. Зокрема, К.Маркс наголошував на реакційному характері «так званої об'єктивної історіографії»³⁴, завдання якої полягало в об'єктивній констатації подій минулого, уникненні їх тенденційної інтерпретації. Найбільш яскравого втілення в Росії ці погляди дістали у праці Р.Ю.Віппера «Очерки теории исторического познания» (М., 1911). На позиціях звільнення історичної науки від ідеологічних нашарувань перебував і професор Одеського університету І.А.Линниченко.

Характеристику другої половини XIX — початку XX ст. не можна обмежувати лише збагаченням історичної науки новим фактичним матеріалом та розробкою ряду конкретно-історичних проблем, а також розширенням мережі спеціальних і допоміжних історичних дисциплін. На цьому етапі спостерігається поглиблений інтерес до теоретико-методологічних проблем історичної науки. «Перед лицом феерической смены событий, — писав В.М.Далін, — нельзя было не задуматься над смыслом истории. Эпоха научила многому: она обострила видение историков, дала им возможность в новом свете понять события самых ранних веков европейской истории, протянуть от них нити к современности, подойти к пониманию подлинных движущих сил истории»³⁵. З іншого боку, це не могло не сприяти багатогранності і складності історіографічного процесу, що вилилося у формування неоднорідних поглядів на історичну науку, різних підходів до вирішення історичних проблем. На практиці це втілювалося у становлення різних історіографічних шкіл та напрямів, конкуренція між якими стала могутнім стимулом розвитку історичної науки, який, за спостереженням Р.Киреевої, відбувався «во все убыстряющемся темпе»³⁶. Аналогічні процеси спостерігалися в цей час і в українській історіографії.

Разом з тим, в оціночних критеріях щодо характеристики стану історичної науки в останні десятиліття минулого — перші нинішнього століття міцно утверджується стереотип кризи буржуазної історичної науки³⁷, витоки якої відносяться до 80-х рр. минулого століття. За твердженням радянської історіографії, криза насамперед позначилася на методологічних та філософських засадах історичної науки, які нібито перестала відповідати реальним потребам свого часу. Науковці звинувачувалися у відмові від кращих здобутків історіографії на попередніх етапах, в неспроможності зрозуміти необхідність виявлення закономірностей історичного процесу, в наданні переваги суб'єктивістським і волюнтаристським методам та реакційним філо-

софським теоріям, в неможливості дати наукове пояснення різним сторонам історичної дійсності тощо. Зокрема, зазначалося, що «криза проявляється у марних пошуках надійної методології без відмови від ідеалістичного світогляду, у безплідних спробах вироблення популярного суспільно-політичного ідеалу, на основі найреакційнішої ідеології антикомунізму»³⁸. В розробці і популяризації «реакційних ідеалістичних суб'єктивістських теорій» звинувачувалися як провідні вчені, так і державні та громадські наукові історичні інституції, а також історична періодика³⁴.

«Кризис буржуазной исторической мысли, затронувший самые основы научного мировоззрения,— писал, зокрема, Л.В.Черепнін, — и наложивший свою печать на все дальнейшее развитие буржуазной историографии, оказал влияние на ее общую направленность, проблематику, на решение многих вопросов как отечественной, так и всеобщей истории»⁴⁰.

Одночасно, очевидно, щоб якось узгодити кризову теорію з констатацією факту бурхливого розвитку історичних знань у пореформений період, радянські історіографи наголошували на неможливості однозначного сприйняття кризи історичної науки як «прямолінійного руху всіх буржуазних істориків назад». Криза кваліфікувалася як складний процес наукового розвитку, ідейний злам, коли історики активно починали шукати шляхи виходу з складної світоглядної ситуації, зумовленої їх диференціацією за ідеологічними ознаками. Характерно, що однією з ознак кризи в марксистській історіографії вважається і надання переваги в наукових дослідженнях середньовічній проблематиці перед проблематикою історії нового часу, особливо пролетарських рухів. При цьому історикам-медієвістам ставилися в провину відмова від широких узагальнень, емпіричний та формально-юридичний підходи до історичного матеріалу, зосереджені уваги на локальних питаннях тощо⁴¹. Прикметно, що на доказ кризових явищ в медієвістиці радянські історіографи апелювали до тих самих аргументів, за допомогою яких кількома сторінками раніше обґрунтовували поступальний розвій історичної науки.

Загальним протиріччям в оцінці пореформеного періоду розвитку історичної науки зумовлюється й характеристика радянськими дослідниками історіографічної ситуації в Україні. Так, відзначаючи досить бурхливий розвиток української історіографії в останні десятиліття XIX ст., Л.А.Коваленко в той же час наголошує на тому, що «в ній виразно простежуються риси ідейного розброду». На його думку, «буржуазні історики виявилися неспроможними рухати вперед історичну науку. У 80—90-ті роки... в українській буржуазній історіографії помітно поглиблюються реакційні риси. Буржуазні історики захоплюються рікерті-

анством, неодавнізмом». І лише за представниками матеріалістичної школи та революонерами-різночинцями визнається» «прогресивний напрям історіографії пореформених десятиліть»⁴².

То все ж таки, що являла собою українська медієвістика на зламі двох віків? Які риси — регресу чи прогресу — були вирішальними в її поступі?

СТАН МЕДІЄВІСТИКИ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У розробці історії середніх віків в Україні у другій половині ХІХ ст. спостерігається ряд нових, порівняно з попереднім періодом, факторів, які мали істотний вплив на проблематику та якісний результат досліджень. Насамперед варто відзначити новий статус українських вищих учбових закладів, які, поряд із збереженням своїх освітніх функцій, все впевненіше набувають чинності наукових інституцій. Зазначимо, що цей процес (безумовно, з певними відмінностями) був характерним як для регіону Придніпрянської України, який перебував у складі Російської імперії, так і західноукраїнських земель, що входили на той час до складу Австро-Угорщини. Центрами наукового життя стають історико-філологічні факультети Київського, Львівського, Одеського, Харківського та Чернівецького університетів, Ніжинський історико-філологічний інститут, в яких поряд з викладанням загальної та російської історії, археології, етнографії напівофіційно (в рамках зазначених курсів) починають читатися курси історії України і української історіографії, а згодом, в першому десятиріччі ХХ ст., засновуються українознавчі кафедри⁴³.

Неофіційне пропагування української історії спостерігається в цей час і в російських наукових центрах. Зокрема, наприкінці 60-х рр. ХІХ ст. професором Петербурзької духовної академії М.О.Кояловичем був прочитаний цикл публічних лекцій з історії «Западной России». Незважаючи на притаманну їм форму політичного памфлету, значення цих лекцій, на думку В.Герасимчука, полягало в тому, що вони «збудили живіший інтерес до теоретичних праць на полі української і білоруської історії» серед російських науковців⁴⁴. В цей же час в російських періодичних виданнях з'являється ряд статей з історії України, а у 1861—1862 рр. у Петербурзі П.О.Кулішем та М.І.Костомаровим видається перший український мистецький й суспільно-політичний журнал «Основа», на сторінках якого друкувалися історичні, історіографічні, етнографічні студії, а також джерела з історії українського середньовіччя. З часописом співробітничали В.Б.Антонович, П.С.Єфименко, М.І.Костомаров, О.М.Лазаревсь-

кий, М.О.Максимович, Т.Р.Рильський та багато інших українських науковців.

Характерно, що саме в зазначений період при українських університетах (зрозуміло, з урахуванням регіональних особливостей та застосовуваних методів досліджень) відбувається процес становлення цілих історичних шкіл. Широкого визнання набула київська школа, започаткована професором Київського університету св. Володимира, учнем проф. Н.Д.Іванишева В.Б.Антоновичем, якому належить пріоритет виведення української історичної науки на європейський рівень. Ядро київської школи становили колиї і випускники університету, а згодом досвідчені історики-медієвісти, послідовники і учні видатного вченого М.Д.Дашкевич, М.В.Довнар-Запольський, М.С.Грушевський, О.І.Левицький та ін. Більшість з них згодом стали засновниками цілих напрямів в дослідженні українського середньовіччя.

З перших днів існування Київського університету у ньому широко розроблялися і викладалися допоміжні історичні дисципліни⁴⁵, а з 1873 по 1913 р. під редагуванням проф. В.С.Іконнікова видавався свій науковий друкований орган — «Университетские известия», подібного до якого не було при жодному російському університеті⁴⁶.

Дуже помітне місце у розвитку української медієвістики посідає Харківський університет. У 1850 р. історико-філологічне відділення при філософському факультеті цього закладу перетворюється в самостійний факультет. На середину XIX ст. університет міцно утверджується на передових рубежах вітчизняної й світової науки⁴⁷. Незважаючи на те, що за офіційною програмою історія України не входила до обов'язкового курсу лекцій, представники харківської історичної та етнографічної школи (Д.І.Багалій, О.Я.Єфименко, П.С.Єфименко, М.Ф.Сумцов та ін.) продовжують подальшу розробку основних напрямів дослідницької діяльності, що склалися в першій половині XIX ст., а саме середньовічної історії Лівобережної і Слобідської України⁴⁸.

Якщо традиції у вивченні минулого українського народу були започатковані у Київському та Харківському університетах ще у першій половині XIX ст. і на пореформений період набули вже чітко виражених рис, то в Одеському (Новоросійському) університеті ситуація була дещо іншою. Створений вже у другій половині століття (1865 р.), університет налічував на історико-філологічному факультеті у першому навчальному році лише 8 студентів⁴⁹. Не набагато кращою була ситуація і на початку нового століття. «С конца XIX века и вплоть до 1917 г. историко-филологический факультет не привлекал внимания абитуриентов, его обширные аудитории пустовали, число сту-

дентов не превышало в среднем 100 чел. (на всех курсах)»⁵⁰. Проте вже у 70—80-х рр. факультет мав 11 кафедр (4 філологічні, 1 — історії церкви, 1 — російської історії, 1 — загальної історії, 1 — філософії, 2 — історії літератури (російської і загальної), 1 — історії мистецтв)⁵¹, три навчально-допоміжних заклади — музей витончених мистецтв, нумізматичний та історико-філологічний кабінети, обладнані власними бібліотеками. Про напрям наукових інтересів студентської молоді свідчать друковані в «Записках Новороссийского университета» кращі праці студентів: «Известия иностранных путешественников о России XVII века и степень их достоверности» (1872); «История крестьянского вопроса в России в последнее царствование» (1873); «О формах землевладения в Древней Руси»; «О крестьянском землевладении в России в XVII—XVIII в.» (1889); «Международные отношения России в царствование Екатерины II» (1889)⁵². Тобто, як бачимо, орієнтація йшла на розробку питань переважно російської історії.

На наукових інтересах викладачів і студентів Львівського університету значною мірою позначився вплив західноєвропейської наукової школи. «Політика національного лавірування», здійснювана австрійським урядом в результаті революційних подій 1848 р., сприяла заснуванню в університеті кафедр української мови й літератури, появі ряду студій з історії західноукраїнського регіону, зокрема, праць проф. І.Шараневича «Стародавние галицкие города», «История Галицко-Володимирской Руси» та ін.⁵³

У другій половині XIX ст. при історико-філологічних факультетах університетів починають утворюватися науково-історичні товариства, які зробили значний внесок у розвиток історичної науки та популяризацію історичних знань. Зокрема, у 1873 р. при Київському університеті було засновано історичне товариство Нестора-літописця, центральне місце в роботі якого посідали проблеми історії Київської Русі та Правобережної України, питання політичної та церковної історії, історії літератури й права, археології, нумізматики тощо. В роботі товариства брали участь такі відомі вчені, як В.Б.Антонович, В.С.Іконніков, І.В.Лучицький, М.П.Дашкевич, Ю.А.Кулаковський, М.Ф.Владимирський-Буданов та ін. його члени встановлювали контакти з іншими науковими товариствами, «що проявлялося як у спільному проведенні деяких засідань, так і співробітництві в галузі охорони, пам'ятників старовини, проведенні наукових екскурсій, з'їздів тощо»⁵⁴.

У 70—80-х рр. XIX ст. науково-історичні товариства утворилися також при Харківському (1877), Одеському (1888), Львівському (1873) університетах. В їх діяльності проявилася «ярко виражена регіональність проблематики»⁵⁵. Так, основна маса

досліджень історико-філологічного товариства при Харківському університеті була присвячена історії Слобідської і Лівобережної України. В його роботі брали участь М.Я.Арістов, Д.І.Багалій, В.П.Бузескул, М.В.Довнар-Запольський, О.Я. та П.С.Єфименки, О.О.Потебня, М.Ф.Сумцов та ін. З ініціативи П.С.Єфименка при товаристві у 1881 р. відкрився історичний архів, у фондах якого були зібрані цінні документи з історії Гетьманщини й Слобідської України⁵⁶, а пізніше, у 1905 р., етнографічний музей. Важливо також відзначити велику популяризаторську роботу товариства. Зокрема, його членами було прочитано цикл популярно-наукових лекцій з історії краю для учнівської молоді в ряді міст Слобожанщини⁵⁷.

Провідним напрямом досліджень історико-філологічного товариства при Одеському університеті стало вивчення слов'янознавства та візантієзнавства, в галузі яких працювали В.М.Істрін, А.І.Леонтович, Ф.Є.Корш, П.О.Лавров та ін. Одночасно членами товариства була проведена певна робота й в галузі дослідження українського середньовіччя⁵⁸. Продовжувалася (до 1874 р.) наукова діяльність «Південно-західного відділу Географічного товариства», членами якого розроблялися історико-географічні, етнографічні і статистичні матеріали. У 1872 р. при Київській духовній академії виникло церковно-археологічне товариство, яке мало спеціальний церковно-археологічний музей. У 1873 р. у Львові було засновано «Літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка». У 1892 р. воно перетворилося на «Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка». Членами товариства було видано цілий ряд досліджень і корпус першоджерел з історії, етнографії та етнології України. З часу, коли головою НТШ став М.С.Грушевський (1897 р.), воно "взяло на себе роль лідера у формуванні основних напрямів української науки, перетворилося фактично в першу новітню українську академію наук"⁵⁹, справжній дослідницький центр по вивченню історії України у західному регіоні. Загальносвітове визнання здобули наукові студії М.С.Грушевського та його учнів і послідовників у галузі української історії — І.Джиджори, С.Томашівського, І.Кревецького, М.Кордуби, І.Крип'якевича та ін. Товариством підтримувалися інтенсивні наукові зв'язки з істориками Придніпрянської України, відомими зарубіжними славістами. Основним його друкованим органом стали широковідомі «Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка». Крім цього, видавалися спеціальні збірники та інші видання. Дещо пізніше виникають «Волинське церковно-археологічне товариство» та «Товариство дослідників Волині», Катеринославське наукове товариство. Подільське церковне історико-археологічне товариство, Товариство старожитностей та мистецтв у Києві. 1907 р. створюється «Укра-

їнське Наукове товариство в Києві» під головуванням М.С.Грушевського. До складу його бюро входять такі відомі науковці, як С.І.Левицький, В.П.Науменко, В.І.Щербина, І.М.Стешенко, М.Ф.Біляшевський, Я.М.Шульгін, О.С.Грушевський. Товариством підтримувалися тісні зв'язки з «Науковим товариством ім. Т.Г.Шевченка у Львові». При історичній секції працювала етнографічна комісія. З 1908 р. починають виходити «Записки наукового товариства у Києві», а з 1913 р. — часопис науково-популярного характеру «Україна». На їх сторінках надруковано чимало наукових розвідок та науково-популярних студій з середньовічної історії, тематика яких в основному обмежувалася історією Правобережної України. Членами історичної секції виношувалася ідея утворення окремої археографічної комісії «для планомірного студіювання та видання пам'яток, особливо з історії Лівобережжя», а також спеціальної «Комісії старого Києва» «з цілями студіювання його політичної, економічної та мистецької старовини»⁶⁰ й окремої юридичної секції для досліджень в галузі історії українського права. Порівняно менша підлеглість наукових товариств, як позаофіційних дослідницьких інституцій, державному контролю спричинила появу більш вільних форм наукової творчості, формування передової історичної думки⁶¹.

Справжнім переворотом в історіографії, який мав надзвичайно важливі наслідки для всього розвитку історичних і історико-юридичних знань в Україні, стала запропонована М.С.Грушевським схема історичного процесу, основні положення якої були викладені ним у статті «Звичайна схема "руської" історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства»⁶². Всупереч офіційно прийнятій схемі російського історичного процесу, згідно з якою український і білоруський народи позбавлялися права на власну історію, а єдиною правомірною спадкоємницею Київської Русі проголошувалася Московська держава, вчений вказав на принципово розбіжні шляхи формування трьох слов'янських етносів на початкових етапах їх історичного поступу і тим самим довів право кожного з них на самостійне історичне минуле.

Іншим важливим фактором, що позитивно вплинув на розвой і популяризацію історичних знань, стало заснування в 1882 р. у Києві першого легального наукового періодичного органу в Україні — історичного часопису «Киевская старина». З самого початку свого існування «Киевская старина» набула слави неординарного друкованого видання яке вийшло далеко за межі традиційного історичного журналу, перетворившись в справжній науковий координаційний центр з якнайширших проблем

українознавства, то сконцентрував навколо себе науковий потенціал України другої половини XIX ст.

Історична проблематика часопису відзначалася надзвичайною широтою хронологічного та тематичного діапазонів. На його сторінках друкувалися матеріали з соціально-економічної та політичної історії України, національно-визвольної боротьби українською народом, історії Запорозької Січі й українського козацтва, історії культури українського етносу, розбудови Української козацької держави тощо.

За хронологічним поділом на сторінках «Киевской старины» чимало уваги приділено історії Давньоруської держави, доби польсько-литовського панування. Проте найбільша питома вага історичних публікацій припадає на XVI—XVIII ст. Досить ґрунтовно розроблені питання поземельних відносин в Україні; впливу на соціально-економічні процеси Визвольної війни середини XVII ст.; інтенсивного зростання з другої половини XVII ст. великої земельної власності козацької старшини та обезземелення і поступового закріпачення селянсько-козацької голоти; розкрито роль російського самодержавства та українського гетьманату у процесі концентрації земельних багатств в руках нової української аристократії; показано зміни, що відбувалися в соціальній структурі українського середньовічного суспільства; виявлено спільне й відмінне у перебігу економічних процесів в різних регіонах українських земель; досліджено економічну структуру, господарський і культурний розвиток українського середньовічного міста, вплив на його адміністративне й господарське життя діючих законодавчих норм, зокрема, магдебурзького права.

В галузі суспільно-політичної історії України значна увага приділена публікаціям з історії політичних відносин України з Росією та Польщею. У цьому контексті було розглянуто політичний та економічний розвиток українських земель у складі Речі Посполитої, піддано критиці думку про культуртрегерську місію польського шляхетства по відношенню до українського народу. Також досліджувалися умови входження України до складу Московської держави, дальший розвиток українсько-російських зв'язків під час так званої «Руїни» тощо. Помітна увага на сторінках часопису приділена державотворчій тематиці, питанням української юриспруденції, інкорпораційній політиці російського самодержавства щодо України у XVIII ст. тощо.

Комплекс матеріалів присвячено дослідженню народних рухів в Україні, окремих епізодів соціальної боротьби народних мас. В ряді публікацій по-новому були поставлені питання про визвольні рухи і перші козацькі повстання, їх характер та

історичне значення, причини і головні завдання Визвольної війни українського народу (за термінологією того часу — Хмельниччини), її політичні наслідки, значення гайдамаччини, роль православного духовенства в Коліївщині 1768 р. та ін. В працях містяться нові матеріали до біографій видатних ватажків та проводирів народних рухів в Україні XVI—XVIII ст., проливається світло на діяльність окремих загонів повсталих, з'ясовується їх чисельність і соціальний склад.

Особливим є вклад «Киевской старины» в дослідження історії українською козацтва. На сторінках часопису ставляться й вирішуються такі кардинальні проблеми, як шляхи виникнення козацтва, його еволюція в окремий стан українського середньовічного суспільства, роль козаків у колонізації півдня України, заснування Запорозької Січі як військового, адміністративного й господарського центру козацького товариства, участь козаків у визвольних змаганнях українців у XV—XVIII ст., знищення Запорозької Січі наприкінці XVIII ст. тощо.

Таким чином, як бачимо, матеріалами журналу чільно охоплені основні напрями розробки історії українського середньовіччя, які розвиваються або започатковуються в українській історіографії у другій половині XIX ст. Про якісну сторону публікацій свідчить високий рейтинг використання їх у наукових дослідженнях. Це дає цілком серйозні підстави вбачати в «Киевской старине» не тільки першу в Лівобережній Україні наукову установу академічного профілю з загальних проблем українознавства, а й зокрема, по відношенню до історичної науки, розглядати її насамперед як спеціальний науковий . центр української медієвістики. На жаль, нехтування журналом з боку офіційних державних інституцій в плані матеріальної підтримки змусило (з урахуванням інших причин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру) редколегію припинити видання цього часопису 1906 роком. Подальші спроби заснування в Україні тих чи інших науково-публіцистичних періодичних видань (маємо на увазі «Военно-исторический вестник», «Літературно-науковий вісник», «Україна», «Зоря» у Львов тощо) так і не змогли віднайти «Киевской старине» достойного замітника. Не стали таким для історичної науки в Придніпрянській Україні навіть «Записки наукового товариства у Києві». Ця утворена лакуна залишалася відчутною для української історії та етнографії протягом досить тривалого часу¹.

Одним із найбільш важливих факторів, що вплинув на розвиток історичної науки в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст., стало істотне розширення її джерельної бази. Помітно активізувалася увага до розшуку, аналізу і публікації

нових історичних джерел з історії України, що зберігалися в архівосховищах Москви, Петербурга, у фондах бібліотек Київського університету, Києво-Печерської лаври, Харківського університету, Ніжинського історико-філологічного інституту та ін. «Пока история ограничивалась политическою жизнью народов,— писав В.С.Іконніков,— она могла довольствоваться летописями и дипломатическими актами; но постепенно в область истории стали входить: литература, искусство, юридический и домашний быт, культура вообще, а в связи с этим расширилась и область исторических источников»⁶³. Значного поширення набуває використання пам'яток економічної й соціальної історії (писцові та переписні книги, законодавчі пам'ятки, приватні акти, відомче листування, записки мандрівників, статистичні матеріали, мемуари, твори епістолярного жанру тощо⁶⁴).

У зв'язку з накопиченням величезної кількості документального матеріалу перед українською науковою громадськістю у другій половині XIX ст. з усією гостротою постала проблема забезпечення його належного збереження й обліку. За ініціативою Київської тимчасової комісії для розбору давніх актів 1852 р. було засновано Київський центральний архів при університеті св. Володимира. Колекцію його зібрання становили актові гродські та земські книги Київської, Волинської та Подільської губерній, юридичні документи XVI—XVIII ст., матеріали Київської казенної палати, архіву Київського губернського правління, в тому числі серія документів з історії зносин з Кримським ханством у справах Запорозжя, секретні матеріали другої половини XVIII ст. щодо спроб відірвати Запорозжя від Росії тощо⁶⁵. На початок 90-х рр. співробітниками архіву було складено 75 книг (51 з них надруковано) коротких описів, до яких включено 24 303 документи, переважно з історії України XVI—XVIII ст.⁶⁶ Робота по опису документів успішно продовжувалася і на початку XX ст. Зокрема, під керівництвом І.В.Тарнопольського, Є.П.Діякова та А.Т.Білоусова було описано і надруковано описи серії матеріалів (актові і писцові книги і грамоти XVI—початку XVIII ст.) з історії Києва та Луцька⁶⁷.

Очевидно, варто детальніше зупинитися і на діяльності історичного архіву при історико-філологічному товаристві Харківського університету. Серед його працівників було чимало відомих науковців, зокрема, І.В.Теличенко, М.М.Плохинський та ін.⁶⁸ Основу архівної колекції становив перенесений сюди за ініціативою П.С.Єфменка та О.О.Потебні в 1879 р. архів Малоросійської колегії, який включав у себе майже 30000 справ за XVII—XVIII ст. і був одним з найбагатших і вагомим за науковою значимістю провінційних архівних зібрань⁶⁴. Тут же

знаходилася частина справ чернігівської полкової канцелярії і гродського суду⁷⁰. Як зазначав В.С.Іконніков, документи архіву становили велику цінність для дослідження питання ставлення центрального уряду до місцевої української адміністрації; характеристики соціального становища полкової і сотенної старшини та повинностей, які обтяжували населення краю; розширювали уявлення про господарський і адміністративно-правовий розвиток міст Гетьманщини у XVIII ст., містили численні дані з історії заснування в Лівобережній Україні фабрик і заводів, з історії українських ярмарків; проливали світло на питання, пов'язані з перенесенням на інше місце Запорозької Січі й гетьманської резиденції тощо⁷¹.

З часом колекція Харківського архіву була розширена за рахунок залучення справ Полтавського губернського правління та документів Харківського губернського правління, що дозволило утворити «два главных его отделения — Малороссийское (Чернигово-Полтавское) и Слободско-Украинское (Харьковское)»⁷². Матеріалами Харківського історичного архіву широко користувалися в своїй науковій роботі такі відомі дослідники історії українського середньовіччя, як Д.М.Бантиш-Каменський, М.О.Маркевич, М.О.Судієнко, О.М.Лазаревський, Д.І.Баталій, О.П.Радакова, О.Я.Єфименко, Д.П.Міллер, М.М.Плохинський та ін.⁷³

Починаючи з другої половини XIX ст., все більшого поширення набуває використання в наукових працях матеріалів губернських, провінційних і міських архівів, а також єпархіальних, монастирських та церковних архівів і бібліотек. Зокрема, на джерелах архіву Чернігівського правління написано дослідження О.М.Лазаревського «О малороссийских посполитых крестьянах. 1648—1783 г.» Документи архіву Київської духовної консисторії покладено в основу розвідок П.Молчанова «Протектор Киевской академии Рафаил Заборовский, митрополит киевский»⁷⁴, Л.Похиловича «Сказание о населении местностей Киевской губернии» (Київ 1864), М.Закревського «Описание Киева» у 2-х томах (М., 1868). На справах архівів харківської і чернігівської єпархій ґрунтується праця Ф.Г.Лебединцева «Архимандрит Мельхиседек Значко-Яворский» (К., 1861) тощо. Розуміння важливості належної організації архівної справи в Україні, забезпечення подальшого комплектування існуючих архівних зібрань засвідчує постановка цих питань на XII та XIII Археологічних з'їздах у Харкові (1902) та Києві (1905)⁷⁵. Та, незважаючи на ряд заходів, ця справа на початок XX ст. в Україні (як загалом в тогочасній Росії), на жаль, не дістала належної державної підтримки і продовжувала залишатися здебільшого справою ентузіастів.

Однак питання забезпечення надійного збереження джерел з минулого українського народу у другій половині XIX — початку XX ст. аж ніяк не можна розцінювати як самоціль. Не менш важливою виступає на цей час проблема якнайповнішого введення їх до наукового обігу. В пореформену добу продовжується діяльність створеної у 1843 р. при київському генерал-губернаторстві Тимчасової комісії для розбору давніх актів — одного з найбільш великих археографічних закладів в Україні, який поклав в основу своєї публікаторської діяльності тематичний принцип підбору документів. Зокрема, у 1859—1914 рр. комісією було видано 35 томів збірників історичних документів під назвою «Архив Юго-Западной России», матеріали яких охоплюють історію церкви, козацтва, селянства, місцевого самоврядування, землекористування, адміністративного права тощо і на сьогодні залишаються найважливішими джерелами з історії України XV—XVIII ст. Наукові передмови до томів «Архива ЮЗР» практично становили собою серйозні самостійні дослідження. В 90-х рр. комісією було здійснено перевидання чотиритомника «Памятники, изданные временною комиссией для разбора древних актов», видано ряд козацьких літописів (Самойловича, Грабянки, Самовидця тощо), графічні матеріали з історії України, зокрема, Києва, до XVIII ст. Наприкінці 70-х рр. за рішенням комісії І.М.Новицьким було складено «Указатель к изданиям временной комиссии для разбора древних актов, 1845—1877» у двох томах. Характеризуючи діяльність комісії, В.С.Ватуля відзначав, що нею було вироблено ряд археографічних принципів публікації джерел, які позитивно вплинули на «развитие приемов по изданию документов другими археографическими учреждениями Украины в XIX—XX вв.»⁷⁶

Велика робота по виданню історичних джерел проводилася також історичним товариством Нестора-літописця при Київському університеті, історико-філологічним товариством при Харківському університеті, Віленською археографічною комісією, Подільським церковним історико-археологічним товариством, Одеським товариством історії та старожитностей, Катеринославською, Полтавською, Таврійською і Чернігівською архівними комісіями. Значна заслуга у виданні джерел, що відносяться до місцевої історії, належить Кам'янець-Подільському церковно-археологічному комітету. Найцінніші історико-юридичні і економічні матеріали вмішувалися у «Губернских ведомостях» та у збірниках губернських статистичних комітетів (особливо у Полтаві та Чернігові); джерела побутового та церковно-історичного характеру досить регулярно друкувалися у місцевих «Епархиальных ведомостях». Зокрема, у «Киевских губернских

ведомостях» у 1882—1885 рр. А. Андрієвський регулярно вміщував добірки документів з архіву Київського губернського правління, що стосувалися устрою, управління, господарського життя і благоустрою міста у XVIII ст.; соціального складу та міжстанових відносин в середовищі міського населення; його юридичного статусу; розвитку торгівлі, ремесел; прикордонних стосунків тощо. В «Черниговских губернских ведомостях» Г. Милорадовичем було надруковано «Матеріали для истории Южной Руси XVII—XVIII ст.»⁷⁷ Чимало добірок джерел з історії Новоросійського краю вміщено в «Записках Одесского общества истории». «Киевские епархиальные ведомости» у 60-х рр. регулярно друкували «Материалы для истории духовных правлений в Киевской епархии (1768)», «Материалы для истории православия в Киевской епархии в XVIII столетии», «Материалы для истории православия в пределах бывшей Польши, XVIII столетие» та ін. Певна увага археографічним публікаціям приділялася також в «Университетских известиях» Київського університету, «Записках Новороссийского университета», «Записках (и протоколах)» Харківського університету. Зокрема, на сторінках цих видань було вміщено зібрання грамот литовських князів, «Зібрання українського права XVIII ст.», документальні матеріали з історії XVI—XVII ст. із фондів Київського центрального архіву, джерела з історії слов'янського права, джерелознавчі публікації тощо. Частина згаданих матеріалів незабаром вийшла окремими виданнями.

Найбільш інтенсивно (серед періодичних видань) археографічна робота проводилася у 1882—1906 рр. на сторінках щомісячника «Киевская старина». На високе наукове значення вміщеного в часописі корпусу актових та наративних джерел неодноразово вказувалося в історичній літературі⁷⁸. Значна увага приділялася передруку матеріалів з фамільних архівів, вміщенню археографічних добірок з приватного листування, які проливають світло на різні сторони історичного процесу, дають змогу реставрувати окремі деталі побутової історії. Документальні публікації часопису відзначалися досить високим рівнем археографічної обробки.

Одночасно з археографічною діяльністю вищезгаданих установ та товариств велику роботу по розшуку і публікації першоджерел проводили відомі українські історики, а також аматори місцевої історії. Не можна не згадати такі видання документів, як кодекс законів «Права, по которым судится малороссийский народ» під редакцією та з передмовою О.Ф. Кістяківського (1879), «Описание старой Малороссии» у трьох томах (1888—1893), «Архив Сулимы» (1884) та «Архив графов Милорадовичей» О.М. Лазаревського, «Обозрение Румянцевской описи», підготовлене до дру-

ку О.М.Лазаревським та Н.Константиновичем (1866—1885), «Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии» (1908) та «Генеральное следствие о маетностях Нежинского и Черниговского полков» М.П.Василенка (1909), «Топографическое описание Черниговского наместничества» О.Ф.Шафонського (1851), а також «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» (1875) та «Описание Харьковской епархии», підготовлені єпископом Філаретом, і багато інших.

В цілому археографічну роботу в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст., за спостереженням сучасних дослідників, відзначали «послідовна спадкоємність традицій едиційної практики, перш за все щодо тематики і методики публікації документів»⁷⁹. Характеризуючи процес збагачення джерельної бази історичних досліджень, В.С.Іконніков писав: «„если вполне справедливо замечание, что исторический материал в количественном отношении все возрастает, то, с другой стороны, нельзя не признать и того несомненного факта, что разделение труда в издании и обработке памятников все более расширяется. Правительственные комиссии, частные общества и издания идут рука об руку в деле обнародования материалов и это стремление не ограничивается уже одними отдаленными веками, а захватывает и более поздние, новейшие времена. При этом сами издания, обставленные необходимыми научными средствами, значительно облегчают пользование источниками. И число исследований, посвященных самым разнообразным вопросам исторического знания, в свою очередь, растет и тем самым облегчает правильное понимание и представление общего хода исторических явлений»⁸⁰.

Одночасно із збагаченням української медієвістики літописними, історико-юридичними, фінансово-економічними та іншими документальними матеріалами відбувається поступове переосмислення самого поняття історичного джерела. Все частіше під цією дефініцією починають розумітися не тільки письмові, а й пам'ятки матеріальної культури. З одного боку, це зумовлювалося поступовим розширенням загального погляду на історичний процес, з іншого — розвитком «некоторых научных дисциплин, так или иначе соприкасающихся с областью исторического знания»⁸¹.

Інтенсивна публікація документальних матеріалів з різних питань української історії і широке використання їх у наукових дослідженнях, яке розпочалося у 60—80-х рр. XIX ст., спричинили удосконалення способів наукової обробки джерел, поглиблення методики їх вивчення, появу таких понять, як внутрішня і зовнішня критика джерел", що, в свою чергу, викликало

посилений розвиток джерелознавства. Зокрема, джерелознавчі питання розроблялися в студіях Є.Шташевського, Г.Білоцерківського, М.Яницького і інших істориків.

Важливим результатом збагачення матеріальної бази історичних досліджень стала активізація в 70—80-х рр. XIX ст. археологічно: роботи в Україні. Відбувається поступовий процес переведення археологічних досліджень з аматорською на наукову основу. Чимала заслуга в становленні археології як науки належить В.Б.Антоновичу, який в своїх археологічних розробках довів неможливість дальшого вивчення історії Давньоруської держави без залучення речових пам'яток археологічних розкопок і знайшов «в этой сфере много сотрудников и продолжателей»⁸³. Зокрема, дослідження в галузі археології проводили М. П. Драгоманов, В.С.Іконніков, В.І.Модестов та інші викладачі Київського університету. Деякі з них брали участь в розкопках курганів у Київській, Волинській і Подільській губерніях, досліджували змійові вали поблизу Києва та ряд укріплень на Переяславщині. Чимала заслуга у посиленні методологічної бази української археологічної науки, а також збагачення її відкриттями загальноєвропейського значення (наприклад, виявленням пам'яток пізньопалеолітичної доби у Посуллі) належить полтавському археологу Ф.Камінському. Одночасно досліджувалися археологічні пам'ятки південних районів. Дані археології широко використовувалися у другій половині XIX — на початку XX ст. в дослідженнях, присвячених вивченню історичного розвитку давньоруських князівств⁴⁴.

Про посилення інтересу до археологічних пошуків говорить і той факт, що у 1899 р. при Київському товаристві старожитностей і мистецтв було відкрито музей, значну частину експозиції якого становили приватні колекції археологічних знахідок і предметів образотворчого мистецтва. Київські археологи також намагалися скласти каталог монументальних пам'яток старожитностей України, однак з ряду причин цю працю не було завершено. Аналогічні археологічні музеї відкриваються наприкінці XIX ст. також в деяких інших містах України (Одесі, Полтаві, Катеринославі, Харкові тощо). Своєрідним підсумком результатів археологічної роботи стали археологічні з'їзди, в «Трудах» яких було надруковано велику кількість цінних матеріалів.

У пореформену добу для вивчення історичних проблем все ширше залучаються нумізматичні пам'ятки, значні зібрання яких утворюються у Києві та Харкові⁸⁵. На цей же час припадає і укладання перших приватних зведень римських монет у Східній Європі і античних монет Причорномор'я, а також постановка питання про необхідність їх наукового дослідження⁸⁶.

Характерно, що у розглядуваний період українські історики у своїх студіях все частіше звертаються до використання досягнень суміжних наук — етнографії, фольклористики, літератури, мови, та правознавства тощо. Особливо великого значення набуває використання в дослідженнях з історії духовної культури українського народу досягнень в галузі порівняльно-історичного мовознавства. Все частіше як історичне джерело залучаються міфологічні, фольклорні, літературні пам'ятки. Новим позитивним явищем розглядуваного періоду стало проникнення в історичну науку статистичних методів дослідження, що, на думку П.Ардашева, «представляет, бесспорно, один из важных элементов научного прогресса»⁸⁷. Зокрема, в цей час з'являється нарис В.І.Піроговського «Исторические и статистические сведения о г.Житомире» (1878—1880) та тритомна праця І.Фундукля «Статистическое описание Киевской губернии» (1852). На використанні даних статистики побудована й відома праця О.М.Лазаревського «Описание старой Малороссии».

Як зазначає А. Перковський, «друга половина XIX в. в Україні позначається значними успіхами в розвитку демографічної науки, методології статистичної обсервації народонаселення, виникненням нових галузей знання про нього»⁸⁸. Велика заслуга в розширенні демографічних досліджень належить послідовникам сформованої у 40—50-х рр. XIX ст. так званої київської школи статистики і політичної економії. Значних успіхів у вивченні чисельності українського населення, міграційних процесів в українських землях та впливу на них природногеографічних чинників досягли такі українські вчені, як І.Вернадський, Н.Бунге, М.Зібер, П.Тутковський, М.Туган-Барановський та ін.

В зазначений період посилюється інтерес науковців і до розробки інших допоміжних історичних дисциплін. Зокрема, питанням геральдики відведено чимало місця у працях В.Модзалевського. Українська палеографія розроблялася І.Каманіним. В спеціальну дисципліну у другій половині XIX ст. виділилася історична бібліографія. Значні успіхи були досягнуті в галузі генеалогії. Зокрема, не можна не згадати історичного нариса О.Я.Єфименко «Малороссийское дворянство к его судьба», у якому автор на основі джерел доводить походження українського дворянства (на відміну від поширеної шляхетської теорії) з рядів військової козацької старшини, та праць О.М.Лазаревського «Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии», «Очерки малороссийских фамилий», «Люди старой Малороссии» та ряд інших. У 1908—1914 рр. побачила світ велика праця В.Л.Модзалевського «Малороссийский родословник». Загалом слід відзначити надзвичайну поширеність у другій половині XIX ст. жанру

історичної біографії, що відкривало широкі можливості для відтворення через ті чи інші персонали не тільки окремих епізодів політичної історії чи культурного процесу доби, але й давало матеріал для реконструкції соціально-економічних процесів, що відбувалися в українському феодальному суспільстві.

Як слушно зауважував проф. П.Ардашев, в історичній науці іноді буває важливим не стільки саме розв'язання тієї чи іншої проблеми, скільки її вдала і своєчасна постановка⁸⁹. З другої половини минулого століття визначальною рисою дальшого розвитку українських медієвістичних досліджень стає істотне розширення їх проблематики, яке відбувається на фоні утвердження в історіографії нових концептуальних підходів до вирішення як окремих епізодів історичного процесу в Україні, так і з'ясування та пояснення загальнорухливих закономірностей його еволюційного поступу. Важливим чинником цього утвердження у другій половині XIX ст. поряд з народницькою, представники якої основним рушієм історії вважали народні маси, української державної (або державно-юридичної) історіографічної школи, яка істотно збагатила методика історичних досліджень широким застосуванням конструктивних історико-юридичних підходів до вирішення багатьох, раніше практично недосліджуваних питань історичного минулого.

Поряд з вивченням питань політичної історії, яка продовжувала займати традиційно провідне становище в медієвістиці, все більшого поширення в цей час набуває новий напрям, на розвитку якого позитивно позначилися докорінні зміни в економічному житті України другої половини XIX ст., — економічна історія. Все частіше творчі інтереси науковців спрямовуються на дослідження проблем економічного розвитку українських земель, питань зародження та еволюції суспільних станів і верств населення, їх господарського життя, юридичного статусу, поземельних відносин в Україні, заснування й адміністративно-господарського розвитку українського середньовічного міста тощо. Важливість розробки українськими науковцями соціально-економічної проблематики обґрунтовується в статті Л.С.Личкова «К вопросу об экономическом исследовании Юго-Западного края», яку було надруковано в першому номері часопису «Киевская старина» за 1903 р. Вважаючи такі розвідки першочерговим завданням вчених, автор накреслював основні шляхи його реалізації. Аналогічних поглядів дотримувався П.С.Єфименко. Зокрема, вчений звертав увагу на необхідність скрупульозного зібрання навіть незначних фактів з економічного життя українських земель⁹⁰.

Соціально-економічна тематика в українській медієвістиці другої половини XIX — початку XX ст. розроблялася за такими основними напрямками, як дослідження історії поземельних (аграрних) відносин в Україні, колонізаційних процесів та їх ролі в економічному й соціальному розвитку окремих регіонів, процесів станових і класових розмежувань в середньовічному суспільстві, закріпачення селянських маг вивчення правових норм та діючого в соціально-економічній сфері законодавства, розвитку ремесел, промислів, торгівлі, адміністративно-правового та господарського становища українського середньовічного міста тощо.

При цьому найбільшу питому вагу мають дослідження з історії поземельних відносин в Україні в період середньовіччя, що стало, з одного боку, виразником потреб тогочасного економічного розвитку країни, в якому аграрні відносини продовжували відігравати першорядну роль, з іншого — результатом того, що українська медієвістика другої половини XIX — початку XX ст. розвивалася не ізольовано, а підпорядковувалася загальним законам розвитку світової історичної науки, «Усилившийся в последние годы истекшего столетия интерес к вопросам земледелия и земледельческого класса, к его судьбам в прошлом, к его состоянию в настоящем и в его будущем, к существовавшим и существующим теперь поземельным отношениям в его среде,— зазначав І.Луцицький,— породили в Западной Европе целую литературу историко-экономических исследований вообще, крестьянского земледельческого класса в частности. Из той зависимости, второстепенной роли, какую играли эти вопросы в прежних работах, исследованиях и общеисторических построениях прежнего времени, где они, в лучшем случае, служили простой иллюстрацией для обрисовки общего фона, на котором историки рассыпали свои арабески, они превращены теперь в один из самых существенных вопросов для исследования, без выяснения которых представляется немислимым выяснение и понимание процесса жизни исторической, ее развития»⁹¹.

Особливості соціально-економічного розвитку українських земель в різні хронологічні відрізки часу зумовили й відповідний розподіл творчих інтересів дослідників. Питання соціально-економічного розвитку України другої половини XIII — першої половини XVII ст. досліджувалися М.В.Довнар-Запольським, М.Ф.Владимирським-Будановим, Ф.І.Леоновичем, І.А.Лінніченком, М.К.Любавським, І.М.Новицьким та іншими істориками⁹². Зазначимо, що в їх працях, побудованих на значному фактичному матеріалі, міститься і чимало нових оціночних моментів. Зокрема, це стосується питання первинної колонізації південно-українських земель. Так, спростовуючи твердження польського дослід-

ника О.Яблоновського про переважаючий вплив польського елемента в колонізаційному процесі в регіоні, М.Ф.Владимирський-Буданов висунув тезу про безпосередню участь народних мас в заселенні й господарському освоєнні краю⁹³. І.М.Новицький в своїй праці «Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV—XVIII веках» розглядав українське селянство як основний стимулюючий фактор суспільного і культурного розвитку в правобережних українських землях⁹⁴.

Проблеми історії соціально-економічного розвитку України другої половини XVII—XVIII ст. перебували в центрі уваги Д.І.Багалія, В.О.Барвинського, О.Я.Єфименко, О.І.Левицького, О.М.Лазаревського, І.В.Луцицького, В.О.Мякотіна та ін.⁹⁵ В їх творах зібрано значний фактичний матеріал про заселення й економічне життя України, формування і зростання великого феодального землеволодіння козацької старшини, української шляхти та православних монастирів, об'єктивно відображено політику гетьманського правління, виявлено регіональні особливості економічного розвитку окремих українських земель. Зокрема, значну частину творчої спадщини І.В.Луцицького становить дослідження поземельних відносин в Гетьманщині та в західноукраїнських землях, особливо історії української селянської общини, які, за оцінкою Д.І.Багалія, стали поштовхом до пробудження в суспільстві інтересу до питань історії українського землеволодіння⁹⁶. Вивчаючи розклад общинного, сяринного та заїмочного землеволодіння в Україні, І.В.Луцицький прийшов до висновку, що общинне землеволодіння було явищем універсальним, притаманним не тільки українському, а й іншим народам⁹⁷. Коло наукових інтересів Д.І.Багалія зосереджувалося переважно на вивченні соціально-економічної історії Слобідської України і Новоросійського краю⁹⁸. Автор відзначив особливості заселення регіону у другій половині XVII—XVIII ст., спробував виявити соціальний та етнічний склад населення, показав спеціалізацію сільського господарства і наявність на селі антагоністичних протиріч⁹⁹. Характеризуючи значення його праць, В.І.Пічета підкреслював: «Можно сказать, что Багалеи работал на непочатой еще ниве и впервые история края предстала в его трудах, написанных на основании свежего архивного материала»¹⁰⁰.

Надзвичайно важливого значення для дослідження соціально-економічної історії Лівобережної України набули праці О.М.Лазаревського. «Его история крестьянского сословия,... — вказував Д.І.Багалій, — представляет выдающееся явление в областной исторической литературе как по новизне материалов

(извлеченных из местных архивов), так и по тщательной группировке их»¹⁰¹.

Першим в українській історіографії О.М.Лазаревський спростував тезу зовнішнього привнесення кріпацтва в Україну¹⁰², на ґрунтовній джерельній основі показав процес знищення у другій половині XVII ст. на лівобережних землях польського землеволодіння та зосередження великих земельних угідь в руках козацької старшини, яка намагалася поставити в особисту залежність від себе як посполитих селян, так і рядове козацтво¹⁰³. Дослідник довів, що закріпачення селянства в Гетьманщині не було «простим» результатом адміністративних урядових розпоряджень, а виявилось наслідком закономірного розвитку феодалних відносин на українських землях¹⁰⁴. Це положення знайшло підтвердження в дослідженнях з історії селянства Д.П.Міллера¹⁰⁵ та в монографії О.Я.Єфименко¹⁰⁶, на думку якої закріпачення більшості селянства в Лівобережній Україні завдало значного удару національним інтересам України в цілому, оскільки уряд Катерини II, скориставшись захопленням українською козацькою старшиною земельних угідь, практично інкорпорував Україну в одну з провінцій Російської імперії¹⁰⁷.

Яскраве явище в українській історіографії другої половини XIX ст. становить і праця О.М.Лазаревського «Описание старой Малороссии», яку сам автор розглядав як підготовчий крок до створення майбутньої синтетичної праці з історії українського народу. Дослідник запланував дати історико-географічний опис всіх десяти полків, що відповідало адміністративно-територіальному поділу Гетьманщини в другій половині XVII—XVIII ст. Передбачалося, що після історичного опису території кожного полку буде подано список і біографічні дані всієї полкової старшини, що, за задумом автора, повинне було забезпечити відтворення як «истории частного (полкового) управления в Малороссии, так и... истории местного общества вообще»¹⁰⁸. Далі планувалося вмістити перелік всіх поселень, які входили до складу сотень, з зазначенням дати їх виникнення та кількості жителів.

Твір О.М.Лазаревського не є дослідженням аналітичного характеру. За оцінкою Д.І.Багалія, значення цієї праці слід вбачати не стільки в авторських висновках, скільки в систематизованому викладі фактичного матеріалу¹⁰⁹. Практично нею започатковувався новий напрям досліджень в галузі української історичної географії. На жаль, смерть історика у 1902 р. припинила цю фундаментальну за задумом роботу. Характеризуючи той великий внесок, який зробив своїми працями О.М.Лазаревський у вивчення Історії Лівобережної України, Д.Дорошенко в той же час підкреслював, що «загальний погляд історика на Гетьманщину XVII—

XVIII віків, як на своєрідну форму державної й громадської організації українського народу, був дуже негативним»¹¹⁰.

Історія українського селянства й соціальна історія України стали провідними темами наукової творчості В.О.Мякотіна¹¹¹. В своїх працях автор намагався дослідити історію закріпачення селянства в контексті історії суспільно-соціального устрою України, що, за оцінкою М.Кириченка, було прогресивним кроком вперед в порівнянні з більшістю російських істориків й відповідало традиції української медієвістичної школи¹¹². Виникнення кріпосницької системи В.О.Мякотін пов'язував з розпадом общини в Польщі, що за часом збігалось з утворенням великих фільваркових господарств. В селянській общині дослідник вбачав особливу форму соціальної та політичної організації, яка відіграла важливу роль у формуванні соціально-економічного устрою України після Визвольної війни середини XVII ст. Характеризуючи творчу лабораторію дослідника, М.П.Василенко як основну особливість його праць відзначив те, що «автор всегда смотрит на историю, как на науку общественную, а потому, при историческом изучении, всегда имеет в виду общество, а отдельные эпизоды самой мелкой, серой, будничной жизни для него любопытны не an und für sich, как для некоторых историков, но он интересуется ими настолько, насколько они помогают ему, как исследователю, уяснить судьбы данного общества»¹¹³.

Дослідження питань землеволодіння в Гетьманщині посідало вагоме місце в творчій спадщині М.П.Василенка, якого В.І.Пічета відносив до молодії генерації українських істориків. Зокрема, цій проблемі були присвячені його магістерська дисертація «Землеволодіння на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст.», дослідження «Сервитута и сервитутный вопрос в Юго-Западном крае» (Київ. 1894) та ряд публікацій на сторінках «Чтений в историческом обществе Нестора-летописца»¹¹⁴.

Іншим важливим напрямом медієвістичних досліджень в галузі, соціально-економічної історії виступає комплекс проблем, пов'язаних з виникненням та соціально-економічним розвитком міст і містечок України, головним серед яких є питання походження міст, їх юридичного статусу, міської топоніміки та міського господарства, історії міських адміністративних і культурних установ, взаємовідносин міста і села, організації міського ремесла, торгівлі, проявів соціальних антагонізмів в середньовічному місті тощо¹¹⁵. Сприятливі умови для розв'язання цих питань, на думку О.Ф.Скакун, склалися саме у другій половині XIX ст.¹¹⁶

Історія українських міст в XV—XVI ст. дістала втілення в студіях В.Антоновича, М.Довнар-Запольського, Ф.Леонтовича, М.Любавського, О.Стороженка та деяких інших істориків. В них

були розглянуті питання тодішнього благоустрою міст, проаналізовано становий склад міського населення, розглянуто формування політичної й судової адміністрації, висвітлено боротьбу населення проти польсько-литовської експансії на українські землі тощо. Важливий комплекс проблем життя середньовічного міста на правобережних землях в XVII—XVIII ст. порушено у працях В.Б.Антоновича «Исследования о городах Южно-Западного края» (Монографии по истории Западной и Юго-Западной России, Киев, 1885) та «О промышленности Юго-Западного края в XVIII ст.»¹¹⁷ Зокрема, вчений відзначив факт зародження в Правобережжі в XVII—XVIII ст. в надрах феодального суспільства нових економічних відносин.¹¹⁸ Сплеск соціальних антагонізмів в середовищі українського міщанства зафіксовано у його праці «Киевские войты Ходьки, Эпизод из истории городского самоуправления в Киеве в XVI—XVII ст.» та статті «Паны Ходьки — воротилы городского самоуправления в Киеве в XVI—XVII ст.»¹¹⁹ Запропонована ним теза про соціальне розшарування міщанського стану та виникнення міської аристократії дістала втілення й в дослідженні І.Каманіна «Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву»¹²⁰,

Особливого значення набувало у пореформений період вивчення структури міського управління в Україні в XVII—XVIII ст., взаємовідносин міських органів управління з державними інституціями, урядових реформ в галузі міського управління. Загалом в студіях другої половини XIX ст. бачимо широку палітру тогочасного життя міського населення: його чисельності, етнічного складу, побуту та роду занять; взаємовідносин між різними соціальними верствами; адміністративного устрою міст; розвитку в них адміністративно-правових й торгово-економічних відносин та системи оподаткування, ремесел, науки, культури тощо. Підсумовуючи значення цих досліджень для розвитку української історіографії, О.Ф.Скакун наголосила на постановці в них нових проблем та кваліфікованому викладі конкретних фактів¹²¹.

Значна увага в пореформений період приділялася дальшому вивченню питань раннього середньовіччя, а саме заснуванню і розвитку Давньоруської держави, періоду роздробленості Київської Русі, історії її суспільного устрою, давньоруського права, історії церкви в Київській Русі, історії давньоруської культури тощо. Найбільшого відображення давньоруська тематика дістала у працях М.І.Костомарова. Зокрема, у своїх творах «Мысли о федеративном начале в Древней Руси», «Черты народной южнорусской истории с древнейших времен до XIV в.» історик виступив з новою концепцією правонаступництва більш пізніх періодів української історії з давньоруським періодом¹²². Саме

утворення Давньоруської держави він розглядав як результат процесу формування на основі слов'янських племен шести народностей¹²³. За оцінкою М.С.Грушевського, провідною ідеєю наукової творчості історика стала ідея рівноправ'я й федеративності Київської Русі, політичної і національної єдності української і російської народностей¹²⁴, яку він доводить у своїй праці «Две русских народности». За спостереженням Д.Дорошенка, для М.І.Костомарова «політична українська історія кінчалася з об'єднанням українства з Росією»¹²⁵.

Питанню походження держави у слов'ян присвячено велике дослідження І.Франка «Причинки до історії України-Руси». З оригінальним поглядом на утворення Київської Русі як результат впливу зовнішніх факторів виступила О.Я.Єфименко¹²⁶. За оцінкою С.А.Подолінського, Давньоруська держава була феодальною державою з досить розвинутою князівською владою, а Галицьке князівство за своїм адміністративно-господарським устроєм наближалось до феодальних королівств Західної Європи¹²⁷. З своєрідною концепцією сприйняття Київської Русі як держави українського етносу виступив М.С.Грушевський. В першому томі своєї праці «Історія України-Руси» вчений доводив повнокровність й інтенсивність політичного життя українського народу вже в «перших віках свого історичного існування», а «створену ним політичну організацію» розглядав як «творящий центр для всієї Східної Європи». «В основі всього нинішнього життя Східної Європи, — зазначав він, — лежать і досі підвалини, заложені Київською державою»¹²⁸. Як відзначив М.Ф.Котляр, М.С.Грушевський «першим в історіографії бачив український народ цілком сформованим ще в часи складання Київської держави, тобто IX ст.»¹²⁹, найповніше сформулював концепцію «української етнічної сутності і спадщини Київської Русі»¹³⁰.

З іменем В.Б.Антоновича пов'язується поява в українській історіографії ряду досліджень з регіональної історії українських земель. У другій половині XIX ст. з'являються монографії з історії Київської (М. Грушевський), Галицької (М.Дашкевич), Подільської (Н.Молчановський), Волинської (А.Андріяшев, Іванов), Чернігівсько-Сіверської (П.Голубовський, Д.Багалій), Кривичської і Дреговицької (М.Довнар-Запольський), Смоленської (П.Голубовський) та Переяславської (В.Ляскоронський) земель, створені в традиціях київської історіографічної школи, а також дослідження П.Батюшкова «Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края», «Подолія. Историческое описание», «Холмская Русь»¹³¹.

Польсько-литовська доба української історії знайшла відображення в розвідках М.Довнар-Запольського, Ф.Леонтовича, М.Любавського, В.Антоновича та інших істориків, якими було

досліджено чи поставлено ряд питань соціальної, економічної і політичної історії українських земель, що перебували у складі Великого князівства Литовського¹³².

Як традиційно провідний напрям наукових досліджень в українській історіографії другої половини XIX — початку XX ст. слід розглядати суспільно-політичну історію українських земель за доби середньовіччя. Особливої актуальності за умов консолідації української нації та посиленого гоніння царизму на національну культуру набула проблема державотворення. В дослідженнях українських істориків наголошувалося на самобутності історичного розвитку українського етносу, вказувалося на формування особливого суспільно-політичного устрою Української козацької держави, демократичні засади якого виявилися несумісними з соціальними порядками та монархічним державним ладом північного сусіда. В традиціях тогочасної української медієвістичної школи ці праці відзначала ґрунтовна джерельна база. Причому джерела використовувалися не лише для ілюстрації того чи іншого факту або епізоду, але й широко застосовувалися для підтвердження теоретичних авторських викладок.

Важливе місце посідала проблема міжнародних зв'язків Української козацької республіки з іншими державами, насамперед Польщею та Росією, спадкоємність і неоднозначність взаємин з якими багато в чому зумовили особливості перебігу історичного процесу в етнічних українських землях. В контексті цієї проблеми особлива увага була звернута на Переяславський пакт 1654 р. та задекларовані так звані «Березневими статтями» Б.Хмельницького умови з'єднання України і Росії в новому політично-територіальному утворенні. Домінантною у другій половині XIX ст. стає концепція міждержавного характеру договору 1654 р., яка поділялася більшістю тогочасних українських дослідників.

Особливого значення у пореформений період набуло також питання інкорпораційної політики російського уряду щодо України. В працях Д.Багалія, М.Василенка, В.Мякотіна, В.Павелки та інших науковців зроблено спроби простежити етапи й конкретні шляхи, за допомогою яких здійснювалася асиміляція українських земель Російською імперією; аналізуються причини втрати Україною своєї національної державності.

Значну питому вагу в суспільно-політичній проблематиці другої половини XIX — початку XX ст. починає посідати тематика з історії української юриспруденції, над якою до цього, за образним висловом М.С.Грушевського, тяжіла «традиційна схема "руської історії"»¹³³. Нова сторінка у дослідженні історії українського права як самостійної галузі науки розпочинається з за-

снуванням у Києві історико-юридичної школи проф. М.Ф.Владимирського-Буданова, який виступив прибічником концепції «історії західноруського права». В числі найближчих учнів та послідовників професора слід назвати Ф.Леонтовича, О.Малиновського, Н.Максимейка, Г.Демченка та М.Ясинського. Загалом, як зазначив на початку 30-х рр. нинішнього століття С.Борисенко, "наука історії західноруського права" дала представників різних політичних програм і напрямів¹³⁴.

Не можна не відзначити й такого видатного вченого в галузі звичаєвого права, історії права й судоустрою в Україні, як професор Київського університету О.Ф.Кістяківський.

На початок ХХ ст. в історії українського права чітко викристалізувалося п'ять періодів — князівсько-земський, литовський, польський, гетьманський, імперський, що збігалося з запропонованою М.П.Драгомановим в праці «Чудацькі думки про українську національну справу» періодизацією історії України¹³⁵.

Стосовно першого з цих періодів основна увага дослідників зосереджувалася на питаннях про характер додержавного побуту східнослов'янських племен; значення стародавньої аристократії; вічовий устрій в українських землях; порядок наслідування князівських столів тощо. Найбільш синтезно історія українського державного права княжої доби розглядається в третьому томі «Історії України-Руси» М.С.Грушевського, що дало підстави Л.Окиншевичу вважати цю книгу «першим курсом історії українського права»¹³⁶.

Досить всебічно у другій половині ХІХ ст. було розроблено історію державного права за часів Великого князівства Литовського. Зокрема, цій проблематиці були присвячені праці Ф.Леонтовича, М.Владимирського-Буданова, О.Малиновського, М.Ясинського, Н.Максимейка та інших дослідників¹³⁷.

Стосовно розробки питань правової історії Гетьманщини Л.Окиншевич зазначав, що «в літературі про державно-правові інститути цієї доби немає помилок», оскільки «тепер... частина України мала різко виявлені одміни в державнім устрої, своєрідні державно-правові інститути»¹³⁸. Превалюючим стосовно цього етапу стає дослідження проблеми правових основ об'єднання України з Російською державою. В ряді студій розроблено також окремі питання судочинства в Лівобережній Україні у другій половині ХVІІ—ХVІІІ ст. Серед них насамперед слід назвати монографію Д.П.Міллера «Суды земские, гродские и подкоморские в ХVІІІ веке» та статтю О.М.Лазаревського «Суды в старой Малороссии». Підкреслюючи назрілість постановки та всебічного вивчення історії українського судоустрою і судочинства, автор

останньої зазначав, що стан суду в тій чи іншій державі є одним з перших показників її культурного розвитку³⁹.

За спостереженням Г.К.Швидько, одним із найбільш складних і дискусійних питань правової історії України XVII—XVIII ст., було, питання про роль та сутність магдебурзького права та його вплив на суспільний устрій й економічне життя українських міст¹⁴⁰. Розробка цієї проблеми знайшла місце в дослідженнях В.Б.Антоновича, В.С.Іконнікова, І.М.Каманіна, Д.П.Міллера, Н.В.Молчановського та інших авторів¹⁴¹. На початок XX ст. в українській історіографії провідне місце посідає ідея про згубний вплив магдебурзького права на економічний розвиток українських міст, що призвело на кінець XVIII ст. до їх фактичного занепаду. Як доводить О.Ф.Скакун, «історики показали на конкретних фактах, що Магдебурзьке право не послаблювало адміністративної і судової залежності міст від шляхти, не сприяло їх правовому розвитку»¹⁴².

Підпорядкування національного українського правосуддя загальноросійським юридичним нормам в кінці XVIII ст. простежується в праці І.Теличенка «Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода законов» (Киевская старина, 1888). В розробках О.Левицького, В.Василенка та ін. дослідників розглядалися питання звичаєвого права. Не можна не згадати і статтю О.Єфименко, присвячену історії копного суду в Лівобережжі¹⁴³. Як відзначав Л.Окиншевич, в книзі О.М.Лазаревського «Описание старой Малороссии» та відповідно у рецензіях на неї Д.Багалія, І.Лучицького та В.Мякотіна міститься багато цінних свідчень щодо «характеристики державного права Гетьманщини»¹⁴⁴. Однак вчений констатував факт відсутності загального курсу державного права України в XVII—XVIII вв.¹⁴⁵

Важливий напрям історичних досліджень становило вивчення народних рухів в Україні, соціальної і національно-визвольної боротьби українського народу. Історики пореформеного періоду значно збагатили історичну науку введенням у науковий обіг великої кількості документальних матеріалів з зазначеної проблематики. Увага дослідників акцентувалася на вивченні окремих питань історії народних виступів в Україні напередодні Визвольної війни середини XVII ст., боротьби з турецько-татарською агресією на українські землі. В другій половині XIX ст. започатковується наукове вивчення козакознавчої проблематики¹⁴⁶. З історії українського козацтва в цей час з'являються великі монографічні дослідження, ряд ґрунтовних журнальних публікацій, ведеться інтенсивний пошук нових джерел. У працях М.І.Костомарова, О.М.Лазаревського, О.Я.Єфименко, М.С.Грушевського, П.О.Куліша, І.М.Каманіна та багатьох інших істо-

ріків висвітлено різні аспекти боротьби українського народу проти національного гноблення у роки Визвольної війни, гострої соціальної боротьби селянства Лівобережної і Правобережної України у XVIII ст. Дослідники намагалися об'єктивно усвідомити події та причини визвольної боротьби українського народу, роль і місце в цій боротьбі Запорозжя й українського козацтва, відтворити найбільш значні епізоди народних виступів. В їх працях подаються яскраві характеристики проводирів та ватажків козацьких повстань. Зокрема, в студіях В.Б.Антоновича, який першим в українській історіографії з наукових позицій підійшов до вивчення історії українського козацтва, «выяснялась неизбежность протеста против политических и общественных форм польского уклада со стороны украинского элемента, воплотившегося в казачестве и казацком движении»¹⁴⁷. Широко висвітлено народні рухи у творчості І.Франка, І.Шпитковського, П.Грабовського. В їх творах містяться глибокі оцінки Визвольної війни середини XVII ст., гайдамацького руху та Коліївщини 1768 р., руху опришків, розкрито їх соціальну сутність, високо оцінено роль керівників народних повстань М.Залізняка, І.Гонти, діяльність Б.Хмельницького¹⁴⁸.

В працях В.Барвинського, В.Герасимчука, І.Джиджори, В.Доманицького, С.Томашівського, М.Кордуби та інших істориків розроблялися сюжети середньовічної історії в західноукраїнських землях, зокрема, в Галичині. А.Годинка та О.Сабовчимало зробили для висвітлення давньої історії Закарпаття.

Одним із важливих напрямів медієвістичних досліджень після реформи 1861 р. стає вивчення культурних традицій українського народу. Багато уваги розробці питань культури, освіти, діяльності навчальних закладів в українських землях приділялося в працях М.І.Костомарова, П.О.Куліша, М.С.Грушевського, М.І.Петрова, С.Т.Голубєва та ін. істориків.

Окрім розробок окремих сторінок та епізодів історії українського народу за доби середньовіччя, на початку XX ст. в українській історіографії все виразніше проявляється тенденція до створення синтетичних творів. Однією з перших спроб такого «синтетичного, узагальнюючого викладу історичного процесу на Україні з найдавніших часів і до XIX ст.»¹⁴⁹ стала праця О.Я.Єфименко «История украинского народа». В 1904—1912 рр. з'являються праці М.С.Грушевського «Очерк истории украинского народа» та «Ілюстрована історія України». В цей же час виходять з друку перші томи його монументальної праці «Історія України-Руси», в якій сконцентровано основні концептуальні засади наукової творчості вченого. Методологічну основу праці становить «генетично-емпіричний спосіб унимання історичних

подій»¹⁵⁰. В ній вдало співвідносяться політичні сюжети, дослідження суспільних відносин з епізодами матеріального буття українського народу, його етнокультурним розвитком. При цьому дослідником враховується геополітичний фактор, його вплив на перебіг історичного процесу на всьому ареалі іноетнічної української території. В.Герасимчук схаактеризував багатотомну «Історію України-Руси» як «безсумнівно найсильніший дотепер вираз всієї нашої наукової творчості»¹⁵¹.

Окрім розробки української середньовічної проблематики, у другій половині XIX — на початку XX ст. в українських наукових центрах проводилася значна робота по дослідженню питань російської історії. Зокрема, ця тематика дістала відображення у працях М.Ф.Владимирського-Буданова «Обзор истории русского права» (Київ, 1888), Д.І.Багалія «Русская история» (М., 1914), Є.Д.Сташевського «Города Московского государства в первой половине XVII в.» (Київ, 1917), М.Яницького «Экономический кризис в Новгородской области в XVI в.» (Київ, 1915), В.І.Веретенникова «Очерки генерал-прокуратуры в России до Екатерининского времени» (Харьков, 1915), А.В.Флоровського «Состав законодательной комиссии 1767—74 гг.» (Одеса, 1915), «Из истории екатерининской законодательной комиссии 1767 г. Вопрос о крепостном праве» (Одеса, 1910), П.П.Смирнова «Города Московского государства в первой половине XVII века» (Вып.1, Київ, 1917—1919) та багатьох інших.

Досить детально в українській історіографії розроблялися проблеми зарубіжного середньовіччя. Загальноєвропейським визнанням користувалися праці з історії західноєвропейської медієвістики В.П.Бузескула, А.С.Вязигіна, Л.М.Беркута, М.М.Любовича, І.В.Луцицького, В.Г.Ляскоронського, В.К.Піскорського та ряду інших дослідників. Українськими науковцями досить детально вивчався ряд проблем з середньовічної історії Франції, зокрема, Великої Французької революції. Причому, як зазначав В.П.Бузескул, характерною для цих розробок була увага до соціально-економічних чинників та наслідків революції¹⁵². Питання історії калвінізму у Франції висвітлювали І.В.Луцицький та його учень В.Ключин. Дослідники робили наголос на хласово-станових мотивах, що знаходилися в епіцентрі середньовічних конфесійних рухів. Завдячуючи працям І.В.Луцицького з політичної й соціально-економічної історії середньовіччя й нового часу, українська історіографія здобула загальносвітове визнання¹⁵³. Дослідженню політичних ідей в Англії присвячено розробки проф.Новоросійського університету К.Кузнецова та київських медієвістів Ф.Фортинського та В.Ляскоронського. Питання середньовічної історії Німеччини, зокрема, її цехового

устрою, вивчалися Н.В.Молчановським. Одним з найкращих фахівців з середньовічної історії Іспанії по праву вважався випускник Київського університету, а згодом ніжинський професор В.К.Піскорський. Його праці «Франческо Ферруччини и его время. Очерк последней борьбы Флоренции за политическую свободу (1527—1530)» (Київ, 1891), «Кастильские кортессы в переходную эпоху от средних веков к новому времени (1188—1520)» (Київ, 1897), «Крепостное право в Каталонии в средние века» (Київ, 1901), узагальнюючий науково-популярний нарис «История Испании и Португалии» (СПб, 1902), в яких автор зробив ряд нових теоретичних висновків всупереч традиційним уявленням іспанської медієвістичної школи, «заняли значительное место в мировой историографии средних веков»¹⁵⁴. Питання історії релігії за часів середньовіччя посідали чільне місце у студіях київського професора В.О.Більбасова та професора загальної історії Харківського університету А.С.Вязигіна. Оригінальною постановкою ряду проблем його праці «Очерки по истории папства в XI в. Гильдебранд и папство до смерти Генриха III» (СПб, 1896), «Петр Дамiani, борец за церковно-общественные преобразования XI в.» (Записки Харьк. ун-та, 1895), «Заметки по истории полемической литературы XI в.» (Там же, 1896), «Распадение преобразовательной партии при папе Александре II» (Там же, 1897), «Идеалы "Божьего царства" в монархии Карла Великого» (СПб, 1912) звернули на себе увагу європейських спеціалістів.

Проблеми історії середньовічної західноєвропейської філософської думки та історії культури дістали втілення в розробках І.І.Іванова «Политическая роль французского театра с связи с философией XVIII в.» (М., 1895), В.Е.Крусмана «На заре английского гуманизма», М.М.Бубнова «Арифметическая самостоятельность европейской культуры. Культурно-исторический очерк» (Київ, 1908), «Происхождение и история наших цифр. Палеографическая попытка» (Київ, 1908), «Подлинное сочинение Герберта об абики, или система элементарной арифметики классической древности. Филологическое исследование в области средневековой науки» (СПб, 1915), І.Я.Франка «Данте Аліг'єрі. Характеристика середніх віків» (1913) та інших дослідників.

Цікаві розробки в галузі скандинавського середньовіччя належали перу проф. Ніжинського історико-філологічного інституту Є. М.Щепкіна. У 1914—1915 рр. вийшла з друку «Хрестоматия по всеобщей истории» у двох частинах під редакцією П.Ардашева. Питання історії середньовічного Сходу, перш за все арабських країн, вивчав А.Ю.Кримський. У Київському, Харківському та Одеському університетах значна увага приділялася проблемам слов'янознавства. Заслужовують на увагу праці

П.Лавровського «Кирилл и Мефодий как православные проповедники у западных славян в связи с современною им историею церковных несогласий между Востоком и Западом» (Харьков, 1863), В.О.Більбасова «Кирилл и Мефодий по документальным источникам» (Т.1—2, 1868—1871), А.Воронова «Главнейшие источники по истории св. Кирилла и Мефодия» (Київ, 1877). І.Малишевського «Святые Кирилл и Мефодий, первоучители славянские» (Київ, 1886), історико-юридичні дослідження Ф.І.Леонтовича, зокрема, його праця «Древнее хорвато-далматское законодательство. Научкові студії з історії Сербії XIV ст.», Т.Д.Флоринського «Южные славяне и Византия во второй четверти XIV века» (СПб, 1882), «Памятники законодательной деятельности Лукаша, царя сербов и греков» (Київ, 1888) та «Древний памятник болгарского права "Закон судный людем"» (Київ, 1904) й ряд інших.

Загальне визнання здобула діяльність П.О.Лаврова по виданню важливих джерел з слов'янознавства «Житие святого Мефодия "Похвальное слово Кириллу и Мефодию" по списку XII в.» (М., 1899) та «Дамскин Студит и сборники его имени — "Дамаскины" в югославской письменности» (Одеса, 1899). У 1909—1910 рр. побачили світ дві праці узагальнюючого характеру А.Л.Погодіна «История Сербии» та «История Болгарии», а трохи згодом, у 1916 р, книга Н.В.Ястребова та П.О.Лаврова «История болгарского народа».

Значне місце в наукових інтересах українських медієвістів відводилося розробці питань польської історії. Зокрема, В.А.Мякотіним досліджено питання про положення селянства в Польщі під час її розділів. Вивченням історії польської реформації і католицької реакції займався учень І.В.Луцицького, професор Київського університету М.М.Любович. Цій проблемі були присвячені його магістерська («История реформации в Польше», 1883) та докторська («Начало католической реформации в Польше. По неизданным источникам», 1890) дисертації, в яких він проводив думку, що в основі реформаційного (а, власне, шляхетського) руху насамперед знаходилися мотивації економічного й політичного характеру. Сама ж реформація була безпосереднім продовженням розпочатої з кінця XIV ст. боротьби шляхти з католицьким духовенством. На початку XX ст. вивчення історії Польщі широко розгорнулося у Львівському університеті¹⁵⁵.

У другій половині XIX ст. швидкими темпами починає розвиватися візантиністика. Найвизначнішими представниками цієї галузі медієвістики в Україні вважаються професори Одеського університету. Ф.І.Успенський та Ю.А.Кулаківський. Зокрема, Ф.Успенським досліджувалися питання селянського землеволодіння в Візантії, внутрішнього життя візантійського

міста, питання державного устрою Візантії, її взаємовідносин з Давньоруською державою в X ст, роль візантиністики у вивченні середньовічної історії тощо. Ю.Кулаківський виступив автором ґрунтовної узагальнюючої праці «История Византии» (Київ, 1912—1915). Його перу також належить монографія з історії візантійських державних установ «К вопросу о формах Византийской империи» (Київ, 1904), в якій автор доводить їх спадкоємність від інститутів Римської імперії.

За спостереженням В.Бузескула, посилена увага українських медієвістів до проблематики візантійської та слов'янської історії пояснювалася близькістю історичного минулого України з Візантією і слов'янським світом¹⁵⁶. Зокрема, ця ідея була покладена в основу наукової діяльності відкритого у 1895 р. в Константинополі Російського археологічного інституту під головуванням Ф.І.Успенського. В публікаціях інститутського друкованого органу «Известия» дістало відображення багато проблем історії Візантії та південних слов'ян, особливо їх соціально-економічного розвитку.

Загалом своїм стрімким розвитком та загальноєвропейським визнанням російська медієвістика другої половини XIX ст. багато в чому зобов'язана саме розробкам науковців України.

У другій половині XIX ст. в результаті інтенсивного розвитку історичних знань відбувається становлення української історіографії як спеціальної галузі історичної науки, її викладання стає складовою частиною університетських курсів. 1881 р. вийшли з друку літографовані курси української Історіографії (огляд джерел) В.Б.Антоновича та В.Ю.Данилевича¹⁵⁷. Проблеми розробки історії України в кінці XVIII—XIX ст. розглядаються у працях Д.І.Багалія, О.М.Лазаревського, М.С.Грушевського та інших істориків¹⁵⁸. До нашого часу не втратила свого науково-довідкового значення фундаментальна праця проф. Київського університету В.С.Іконнікова «Опыт русской историографии», у якій міститься ґрунтовний огляд українських літописів й інших пам'яток української писемності, свідчення про роботу різних українських історичних товариств та комісій, огляди державних і центральних архівів, змісту журналів, а також деякі загальнотеоретичні розробки¹⁵⁹. В галузі європейської середньовічної історіографії та джерелознавства добре відомі праці проф. Київського університету Л.М.Беркута, зокрема, «Возникновение и характер средневековой анналистики» (Варшава, 1911), «Памятники лютеранской историографии. Из записок по источниковедению средней истории» (Варшава, 1911), «Обзор источников по истории средних веков. Германцы и переходная эпоха» (Варшава, 1913) та ін.

Однак було б несправедливим не зазначити, що загалом темпи розвитку історіографії дещо відставали від темпів розвитку інших галузей історичної науки, причини чого Д.Дорошенко вбачав у тому, що досить довгий час українська історична наука не мала змоги розвиватися як наука національна, відчуваючи залежність від офіційних польських та російських наукових інституцій¹⁶⁰.

УКРАЇНСЬКА МЕДІЄВІСТИКА У КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОГО РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНИХ ЗНАНЬ

Маючи узагальнюючу картину стану медієвістики в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст, спробуємо відповісти на запитання: наскільки органічно вписується вона в контекст загальноєвропейського розвитку історичних знань? Чи підпорядковувалася українська медієвістична школа закономірностям, властивим на зазначеному етапі іншим медієвістичним школам, чи в своєму розвої пройшла абсолютно специфічними еволюційними шляхами?

Зауважимо, що процес розвитку західноєвропейської історичної науки, починаючи з середини минулого століття, йшов досить неоднозначно¹⁶¹. Проте найхарактернішою його рисою стає більш-менш стрімкий поступальний рух. Особливо виразно це виявилось на прикладі дослідження історії середніх віків. Саме в галузі медієвістики, за спостереженням О.Л.Вайнштейна, створювалися найважливіші історіографічні школи; середньовічна проблематика перебувала в центрі уваги більшості європейських наукових товариств та установ; саме з історії середніх віків з'явилася найбільша кількість публікацій джерел¹⁶². Більшість тогочасних провідних західноєвропейських медієвістів твердо стояла на позиціях позитивізму та наукового критицизму. В центрі їх наукових інтересів перебували питання політичної історії середньовічного суспільства; його економічного розвитку; історії селянства та селянських воєн; вивчення релігійної та духовної культури своїх народів; соціального і юридичного життя; мистецтва; нравів і матеріального побуту населення¹⁶³.

Незважаючи на багато спільностей, процес накопичення історичних знань в окремо взятих західноєвропейських країнах мав свої специфічні риси. Найбільш виразно це виявилось в німецькій медієвістиці. Почавши розвиватися порівняно пізніше, ніж у інших європейських країнах, німецька медієвістична школа на останню чверть XIX ст. залишає далеко позаду своїх попередниць у Франції, Англії та Італії. Свідченням такого

стрімкого кроку німецької історичної науки є не лише поява величезної кількості історичних студій (як індивідуальних, так і синтетичних колективних праць), але й становлення нових наукових установ, створення мережі історичних товариств, кожне з яких мало свій науковий журнал¹⁶⁴. Як головну рису німецької історіографії М.Петров відзначав її універсализм та надзвичайний інтерес до національної історії¹⁶⁵. О.Вайнштейн додає до цього добре налагоджену спеціалізацію й високий кваліфікаційний рівень дослідницької роботи¹⁶⁶.

В останній чверті XIX ст. спостерігається піднесення історичної науки у Франції. В значній мірі (як і в Німеччині) це зумовлювалося впровадженням нових організаційних форм, зосередженням уваги науковців на розробці конкретних історичних проблем й одночасному створенні на базі цього синтетичних досліджень. Однак значною вадою французької медієвістики історіографи вважають надзвичайне засилля в ній дослідників-дилетантів і певну неусталеність основних вимог до наукового дослідження¹⁶⁷.

Певний злет історичних знань спостерігається з кінця 60-х рр в англійській історіографії. Провідною тематикою медієвістичних досліджень стає історія господарства та історія правових установ, проблеми генези феодалізму й англійської селянської общини. В той же час не можна не зазначити, що на противагу історіографії інших країн, в англійській все ж таки превалювала скоріше не медієвістична, а проблематика історії нового часу¹⁶⁸. Характерною рисою розвитку історичної науки в Італії стає створення розгалуженої мережі наукових історичних інституцій, згуртованих навколо академічного інституту в Римі. В тематичному відношенні італійськими істориками розроблялися переважно політичні та історико-правові сюжети.

Піднесення історичної науки, особливо помітне в країнах, які ще раніше зарекомендували себе як загальноновизнані центри історичної думки, спостерігається з другої половини XIX ст. в переважній більшості європейських держав. Його основними показниками стають посилені увага до науково-критичного видання першоджерел (особливо з аграрної історії) і, як результат цього, поглиблення і спеціалізація (з одночасним посиленням тенденції до широких узагальнень) дослідницької діяльності; перенесення центру тяжіння з загальних на конкретноісторичні дослідження з поглибленим аналізом наявної по тій же іншій темі джерельної бази та запровадженням в науковий процес порівняльно-історичного та статистичного методів; стрімке збільшення кількісного показника друкованої історичної продукції;

превалююча увага до соціальної, економічної і культурної проблематики національної та світової історії.

Як ми мали нагоду переконалися, всі ці фактори (причому, у рафінованому вигляді) на розгляданому відрізку часу були притаманні і українській історіографії як в цілому, так і зокрема, (подібно більшості європейських країн) українській медієвістиці.

По-перше, це спільність методологічних засад української історичної науки з західноєвропейською, продиктована пануванням в наукових дослідженнях принципу історизму й запровадженням ним відповідних методів та критеріїв. Переважна більшість провідних українських істориків продовжувала перебувати на позиціях позитивізму. Проникнення марксистсько-ленінської ідеології, як і крайньої форми скептицизму, в історичну науку на терені українських земель не мало на той час ще скільки-небудь істотного впливового значення (як, скажімо, в розвинених промислових центрах Росії).

По-друге, в організаційних формах науково-дослідної роботи спостерігається тенденція до створення розгалуженої мережі позадержавних наукових інституцій у вигляді історико-філологічних чи історико-археологічних товариств з одночасною активізацією дослідницької роботи на історико-філологічних факультетах українських університетів. Ми не можемо погодитися з проф. Грушевським у тому, що медієвістика в Україні у пореформений період розвивалася (подібно до французької) переважно силами дилетантів-аматорів¹⁶⁹. Навпаки, за аналогією з розвиненими європейськими центрами історичної науки, кадровий склад української історичної школи відзначав насамперед високий професіоналізм, який набагато перевищував професіоналізм російської та польської історіографічних шкіл. Відсутність на кінець XIX — початок XX ст. в Україні історичних академічних установ спонукає українських гуманітаріїв відшукувати інші шляхи для здійснення координації наукової роботи. З незначним розривом у часі такими координаційними центрами стають історичний часопис «Киевская старина» у придніпрянському і «Наукове товариство ім.Т.Г.Шевченка» у західному регіонах.

Відповідає загальноєвропейським стандартам і такий бік організаційного забезпечення української історичної науки, як своєчасне втілення історичних розробок вчених в їх матеріальні форми, тобто друковану продукцію. На кінець XIX — початок XX ст. провідне місце посідає тут конкретно-історична монографія. Одночасно, як вже відзначалося, спостерігаються спроби синтезу історії середньовічної України, з'являються перші багатомні праці. Проте, на відміну від інших європейських країн, в тогочасній українській медієвістиці не спостерігається тенденції до створення

великих колективних праць. Процес дослідження національної історії йде шляхом написання індивідуальних монографій та окремих локально-історичних студій й журнальних статей.

На жаль, у розглядуваний період українська історична наука не мала у своєму розпорядженні такої великої кількості історичних періодичних видань, як, наприклад, Німеччина. Та недостатність кількісного показника набагато перевищувалася якісною стороною журнальної друкованої продукції, переконливим свідченням чого може служити знову ж таки часопис «Киевская старина», аналогів якому не було не тільки у вітчизняній, а, на думку окремих дослідників, і у світовій практиці.

По-третє, що стосується матеріальної бази української медієвістики, тут, як і в країнах Західної Європи, перш за все відбувається інтенсивний процес джерельного забезпечення наукових досліджень за рахунок не лише віднайдення та введення у науковий обіг нових писемних джерел (з перевагою у бік актового матеріалу з економічної історії), а й широкого залучення пам'яток археологічних розкопок, даних нумізматики, сфрагістики, етнографії, статистики тощо. В творчому арсеналі історика все ширше застосовуються досягнення суміжних гуманітарних дисциплін — історичної філології, літературознавства, правознавства та ін. Характерною рисою в цей час стає спеціалізація історичних знань, посилений розвиток допоміжних історичних дисциплін.

По-четверте, стосовно проблематики вивчення середньовіччя в Україні зазначимо, що вона також цілковито підпорядковується канонам світової історичної науки другої половини XIX — початку XX ст. (безперечно, з відповідними поправками на специфіку національної історії). Це й поступове витіснення з передових рубежів тематики політичної історії проблемами економічного й соціального характеру (з зосередженням уваги на дослідженні історії аграрних відносин, процесу закріпачення українського селянства й козацької голоти); звернення до вивчення питань культури, церковно-історичної тематики, правових норм і законодавства українського середньовічного суспільства; вивчення побуту українців тощо.

І, нарешті, важливо відзначити, що в досліджуваний період медієвістика в Україні (із збереженням певних пропорцій у співвідношенні між українською проблематикою і проблематикою історії інших країн) розвивалася саме як національна, що знову ж таки споріднює її з медієвістикою Німеччини, Англії, Франції. Дослідження насамперед історії власного народу загалом є свідченням зрілості, а, з іншого боку, самоствердження в загальноісторичному розвої національної історіографічної школи,

що й спостерігалось з середини XIX ст. в Україні. Українська історія, зазначав на початку 20-х рр. Д.І.Багалій, «як і взагалі історія кожного народу, мусить бути історією народною й національною, являючи собою єдиного з членів великої сім'ї народів, що утворюють всесвітню історію»¹⁷⁰. Для української історіографії це означало ще й доказ її незалежності від російської історіографії, складовою частиною якої вона вважалася. З іншого боку, було б несправедливим применшувати вплив останньої (як, до речі, і польської історіографії) на розвиток історичної науки в Україні. Проте це аж ніяк не заперечує факту визнання становлення з другої половини XIX ст. української медієвістики як самостійної складової частини тогочасної загальноєвропейської історіографії.

За оцінкою спеціалістів, «во всех странах и во всех областях исторического знания господство либерального позитивизма дало плодотворные результаты»¹⁷¹. Не становила виняток з цього й Україна, на підставі чого вважаємо за необхідне підкреслити: говорити сьогодні про кризу в українській історичній науці другої половини XIX — початку XX ст. по меншій мірі некоректно. З середини минулого століття в українській медієвістиці (як і в цілому в Європі) спостерігається інтенсивний прогресуючий процес накопичення фактичного матеріалу й на базі цього підвищення кількісного і якісного рівня історичних досліджень, зростання багатьох інших важливих показників розвитку історичної науки. Щоправда, цей процес (знову ж таки як і в інших європейських країнах) дещо призупиняється напередодні та під час першої світової війни. В Росії ж, у складі якої перебувала Україна, до цього слід додати ще й стан нестабільності у суспільстві, який переживала країна після 1905 р. Лише відносно цього дуже вузького проміжку часу, коли під впливом військових поразок і революційних потрясінь в російській (а разом з цим і в українській) культурі та науці спостерігаються явища декадентства, хаосу, містицизму, ідейних коливань та підміни «наукового факту» інтуїтивізмом (що, безперечно, наклало свій відбиток і на галузь історії) можна вести мову про деякі регресивні явища в українській медієвістиці. В цілому ж весь хід розвитку історичної науки у пореформений період, поява ряду неординарних історичних досліджень, які були сгюрені як професіоналами, так і істориками-аматорами, незважаючи на окремі недоліки, прорахунки, розбіжність у поглядах, а часом й концептуальні огріхи, дозволяє скоріше зробити висновок про наявність у тогочасній українській історичній думці своєрідних явищ ренесансу.

Підкреслимо ще раз: у другій половині XIX — на початку XX ст. історична наука в Україні досягла певних успіхів у своєму розвитку. Розширення мережі дослідницьких установ, проблематики та джерельної бази історичних досліджень, широке застосування нових методів дослідницької роботи, відмова від ряду застарілих концепцій і положень, інтенсивний розвиток археографії та інших спеціальних історичних дисциплін, використання в історичних дослідженнях даних суміжних гуманітарних галузей знань, зростання професійного рівня істориків, популяризація історичних знань серед широких верств населення свідчать про те, що українська історична наука у згаданий проміжок часу піднялася на якісно новий рівень. Українськими істориками було підготовлено цілий ряд історичних досліджень (як фундаментальних розробок, так і спеціальних монографій, комплекс журнальних статей), де було зібрано і опрацьовано значний фактичний матеріал, у якому, «хоч і не в однаковій мірі», розкривалися «майже всі епохи українського історичного процесу...»¹⁷² Цінність більшості цих робіт полягає у тому, що до нашого часу не збереглося багатьох першоджерел, на основі яких зони були написані¹⁷³. Але це лише один бік. Сьогодні набуває надзвичайно важливого значення й використання теоретичного доробку української доживотної медієвістики у вивченні багатьох проблем української політичної та соціально-економічної історії, зокрема, становлення українського етносу, міжконфесійних відносин, соціальних та визвольних змагань українського народу, проблем історії українського козацтва, дослідження державотворчих процесів в українських землях, питань землеволодіння та землекористування, станового розмежування українського середньовічного суспільства, ролі міст та містечок України в економічних процесах та багатьох інших.

П. Ардашев вважав основним показником розвитку будь-якої галузі науки наявність трьох компонентів — «прогресса научного достояния» (тобто, поступового накопичення нових фактів), «прогресса научного метода» (що насамперед виявляється в удосконаленні наукової роботи) й, нарешті, «прогресса научного самосознания» (тобто, поступового напрацювання більш обґрунтованих уявлень про основи, завдання і результати наукового пошуку)¹⁷⁴. За всіма критеріями на початок XX ст. на його думку, українська історія стала однією з найбільш прогресуючих наук¹⁷⁵. Її якісний розвиток він вбачав, по-перше, у поступовому звільненні історичних уявлень від певних теоретичних помилок та містифікацій, а, з іншого — у невпинному удосконаленні історичного синтезу, запровадженні в арсенал дослідника уявлення про історичне життя народу як сукупність різнорідних

за своїм характером, явищ та ідей, закономірності й еволюції історичного процесу»⁷⁶. Наявність всіх цих факторів в українській історичній науці другої половини XIX — початку XX ст. не викликає сумнівів.

З іншого боку, слід зазначити, що процес розвитку української медієвістики був в той же час неоднорідним. Так, поряд з добре розробленими проблемами «над которыми давно работает масса тружеников, работает с увлечением, отделявая тщательно самые мелкие их детали», находятся целые области, целые периоды, ряд крупных и важных вопросов, представляющих настоящую *terra incognita*»¹⁷⁷. Як на один з важливих недоліків, що певною мірою гальмував розвиток медієвістики, В.Мякотін вказував на розрізненість зусиль дослідників у зв'язку з відсутністю в Україні єдиного академічного центру історичної науки, що унеможливлювало комплексне й рівномірне охоплення історичними студіями всіх сторін історичного минулого українського народу, створення колективних синтетичних праць з українського середньовіччя¹⁷⁸. Д.Багалій вважав також недостатньо забезпеченим історіографічний бік організації історичних досліджень¹⁷⁹.

На розвиток історичної науки не могла не позначитися безпосередньо чи опосередковано й складна політична ситуація, що склалася в країні на початок нинішнього століття, що найбільш виразно виявилось у наявності різних шкіл і напрямів в російській і українській історіографії¹⁸⁰. Суттєвим фактором, який значною мірою гальмував процес розвитку історичної науки в Україні, виступала великодержавна політика російського самодержавства в українських землях, про що свідчать постанови 1863, 1876 та 1881 рр. про заборону використання української мови у наукових розвідках, художніх творах та сценічних виставах. На думку Д.І.Багалія, ця «аномалія» не була корисною не тільки для України, але й для Росії¹⁸¹.

І все ж, незважаючи на окремі прорахунки і недоліки, розвиток історичної науки в Україні на початку XX ст. йшов, без усякого сумніву, по висхідній. Характерною його рисою був вплив на формування наукових програм, тематики та результатів дослідження «колективного експерта» в образі наукової громадськості¹⁸². Українськими медієвістами в цей час були закладені досить міцні підвалини майбутньої національної історичної будови, яка за сприятливих обставин, безперечно була б зведена на наступному етапі.

На завершення підкреслимо, що настав час подумати й про нову періодизацію української історіографії. Нам видається штучним обмеження періоду другої половини XIX — початку

XX ст. 1917 роком. Процеси, що спостерігалися в історичній науці, не обриваються цією датою. Ми цілком згодні з тими сучасними науковцями, які вважають, що й «в 20-ті рр. ще мала місце певна автономія наукових досліджень від ідеології і уряду...» І лише в 30-х рр. починається процес поступового «заміщення» національних форм науки і культури» і підпорядкування їх «тоталітарній системі»¹⁸³. Очевидно, цим рубежем і варто сьогодні закрити хронологічні межі започаткованого в середині XIX ст. історіографічного періоду.

ДЖЕРЕЛА

¹ Зевелев А.И. Историографическое исследование: Методологические аспекты. — М., 1987, —С.7.

² Див.: Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь.— Т.70. - СПб.,1902. - С.494-558; Т.61.- СПб.,1900. - С.348-349: Советская историческая энциклопедия,—Т. 13,—М., 1971. — С.765-766 та ін.

³ Данилова Л.В. К итогам изучения основных проблем раннего и развитого феодализма в России // Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС История СССР / Сборник статей,—М., 1962—С 41.

⁴ Вайнштейн О.Л. Историография средних веков.—Л., 1940.—С.7.

⁵ Советская историческая энциклопедия,—Т. 13.—С.766.

⁶ Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь.—Т.61.—С.349.

⁷ Див.: Конрад Д.И. «Средние века» в исторической науке // Конрад Д.И. Запад и Восток: Статьи — М., 1966. —С.96-97.

⁸ Советская историческая энциклопедия, —Т.9, —М, 1966—С.214.

⁹ Радянська енциклопедія історії України,—Т.2,—К, 1971,—С.109.

¹⁰ Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. — Т.70.-С.494.

¹¹ Див.: Проблеми української історичної медієвістики: Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки (Кам'янець-Подільський. Травень 1989 р.).-К, 1990.-126 с.

¹² Грушевський М. Справа українських катедр і наші наукові потреби // Літературно-науковий вісник,—1907, —Т.37,—С.53.

¹³ Шевченко Ф.П. Зв'язок історичної медієвістики з іншими галузями знань // Проблеми української історичної медієвістики: Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки,—С.11.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Вайнштейн О.Л. Указ.соч.—С.7.

¹⁶ Зевелев А.И. Указ.соч.—С.42.

¹⁷ Там же —С. 42—43: Жуков Е.М. Очерки методологии истории.—М., 1980.-С. 173

¹⁸ Астахов В.И. Курс лекций по русской историографии. Часть II. Эпоха промышленного капитализма.— Харьков, 1962; Киреева В.Л. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г.— М., 1983; Коваленко Л.А. Конспект лекцій з української історіографії XIX ст.— Кам'янець-Подільський, 1964; Коваленко Л.А. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції.— К., 1983; Очерки истории исторической науки в СССР.— Т. II.— М., 1960 та ін.

¹⁹ Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // ЗНТШ. - Т. 133. - Львів, 1922. - С.3-4.

²⁰ Коваленко Л.А. Історіографія історії Української РСР.— С.7.

²¹ Гутнова Е.В. Место и значение буржуазной позитивистской историографии второй половины XIX в. в развитии исторической науки (по материалам медиэвистики) // Средние века,— Вып.26,— М., 1964.— С.284.

²² Вайнштейн О.Л. Указ. соч.— С. 256.

²³ Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России.— С.215; Рубинштейн И.Л. Русская историография,— ОГИЗ. Госполитиздат, 1941,— С.355.

²⁴ Астахов В.И. Курс лекций по русской историографии,— Ч. 2 — С. 14.

²⁵ Иконников В.С. Опыт русской историографии,— Т. 1.— Кн.1.— Киев, 1891.— С.86.

²⁶ Дорошенко Д. Огляд української історіографії.— Прага, 1923.— С. 153.

²⁷ Див: Историческая наука. Вопросы методологии,— М, 1986,— С.125.

²⁸ Див; Новодворский В. Несколько слов о направлениях в современной историографии. Вступительная лекция, читаемая в университете св.Владимира.— Б.м., б.г.— 20 с; О прогрессе в исторической науке. Вступительная лекция, прочитанная проф. П.Н.Ардашевым в университете св.Владимира 14 октября 1903 года // Университетские известия. ~ 19⁰⁴ 4. - № 1. - С. 1-30. та ін.

²⁹ Асиновская С.А. Из истории передовых идей в русской медиэвистике (Т.Н.Грановский).— М., 1955.— С. 46.

³⁰ Штофф В. Введение в методологию научного познания.— Л, 1972.— С. 111-112.

³¹ Багалій Д. Нарис української історіографії— Т.1. Літописи,— Вип.1— К, 1923.— С.5.

³² Цит.за: Иконников В.С. Указ.соч.— С.29.

³³ Там же.— С.78.

³⁴ Маркс К, Энгельс Ф. Німецька ідеологія // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. - Вид. 2. - Т. 3. - К, 1959. - С. 36.

³⁵ Далин В. М. Историки Франции XIX—XX вв. — М. 1981. — С. 8.

³⁶ Киреева Р. А. Указ. соч. — С. 19.

³⁷ Див; Астахов В. И. Курс лекций по русской историографии. — Ч. 2; Гойденко П. П. Буржуазная философия в поисках реального содержания исторического процесса // Вопросы истории. — 1966. — № 1. — С. 88—92; Коваленко Л. А. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції; Історіографія історії СС'Р с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. — М., 1971; Кон И. С. Философский идеализм и кризис буржуазной исторической мысли. — М., 1959; Очерки истории исторической науки в СССР. — Т. III. — М., 1963; Могильницкий В. Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х годов XIX — начала 900-х годов, — Томск, 1969; Сарбей В. Г. Методологічні та ідеологічні основи кризи буржуазної історичної науки в Росії та на Україні в період імперіалізму // Історичні дослідження: Вітчизняна історія, — Вип. 12, — К., 1986. — С. 16—29; Шапиро А. Л. Русская историография в период империализма. — JL, 1962 та ін.

³⁸ Сарбей В. Г. Методологічні та ідеологічні основи кризи буржуазної історичної науки — С. 17.

³⁹ Див; Очерки истории исторической науки в СССР. — Т. III. — С. 239-278.

⁴⁰ Там же. — С. 278.

⁴¹ Советская историческая энциклопедия, — Т. 9, — М., 1966, — С. 218.

⁴² Коваленко Л. А. Історіографія історії Української РСР. — С. 73.

⁴³

Перетц В. К вопросу об учреждении украинских кафедр в университете // Киевская старина. — 1906. — № 6, — С. 43—49; Барвінський А. Заснування катедри історії України в львівському університеті, — Львів, 1925, — 18 с.; Грушевський М. Справа українських кафедр і наші наукові потреби // Літературно-науковий вісник, — 1907. — Т. 37. — С. 42—57, 213-220, 408-418 та ін.

⁴⁴ Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі — ЗНТШ). — Т. 133. — Львів, 1922. — С. 5.

⁴⁵ Детально про це див: Історія Київського університету. — К, 1959. — С. 181.

⁴⁶

Лавров П. А., Марченко М. І. Вітчизняна історія в Київському університеті за 125 років // Укр. іст. журн. — 1959. № 5. — С. 129.

⁴⁷ Харьковский государственный университет. 1805—1980. — Харьков 1980. — С. 19.

⁴⁸ Там же. — С. 30-31.

⁴⁹ Одесский университет за 75 лет (1865—1940). — Одесса, 1940. — С. 9.

⁵⁰ Там же. — С. 50-51.

- ⁵¹ Там же.-С.51.
- ⁵² Там же.-С.10-11.
- ⁵³ Див; Львівський університет.—Львів, 1986.—С. 24—25.
- ⁵⁴ *Колесник М.П.* Історичне товариство Нестора-літописця; основні етапи й напрями діяльності (1872—1971 рр.) // Укр. іст. журн.—1989.— № 9.—С.56.
- ⁵⁵ *Степанский А.Д.* К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России // Археографический ежегодник за 1974 г.— М., 1975.—С. 42.
- ⁵⁶ *Сарбей В.Г.* Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію України // Укр. іст. журн.—1977.—№ 12,—С. 100.
- ⁵⁷ Харьковский государственный университет.—С. 33.
- ⁵⁸ Див; Историко-филологическое общество.—Одесса, 1890.—133 с.
- ⁵⁹ *Романів О.М., Грицай Я.Й.* НТШ: Етапи діяльності // Вісник АН України —1990.—№ 3.—С.69.
- ⁶⁰ *Грушевський О.* «Українське наукове товариство в Києві» та «Історична секція при Всеукраїнській Академії наук» в рр. 1914—1923 II Україна,—1924.—№ 4.—С.183.
- ⁶¹ *Соболева Е.В.* Организация науки в пореформенной России.— Л, 1983.—С. 142; *Степанский А.Д.* К изучению организации исторической науки в дореволюционной России // Труды МГИАИ.—Т.30.—И, 1974.—С. 96—103; *Степанский А.Д.* К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России // Археографический ежегодник за 1974 г.— М, 1975.—С. 39.
- ⁶² Статьи по славяноведению. Вып. 1,—СПб, 1904.
- ⁶³ *Иконников В.С.* Опыт русской историографии,—Г.28.
- ⁶⁴ *Астахов В.И.* Указ. соч.—С. 15—16.
- ⁶⁵ *Иконников В.С.* Указ. соч.—С.493—495.
- ⁶⁶ Там же.—С.495.
- ⁶⁷ Очерки истории исторической науки в СССР,—Т. 3,—С. 581.
- ⁶⁸ *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України.—Харків, 1990.—С.223.
- ⁶⁹ *Багалеї Д.* Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905).—Харьков, 1906,—С.216
- ⁷⁰ *Иконников В.С.* Опыт русской историографии,—С.504.
- ⁷¹ Там же.—С.506-507.
- ⁷² *Багалеї Д.* Краткий очерк истории Харьковского университета - С. 298.
- ⁷³ Див; *Иконников В.С.* Указ-соч,—С.507—508; *Багалеї Д.И.* Указ соч.—С. 298—299, 317.
- ⁷⁴ Киевские епархиальные ведомости,- 1876,—№ 5, 7.
- ⁷⁵ Очерки истории исторической науки в СССР.—Т.3.—С.578.

⁷⁶ Ватуля В.С. Из истории археографической практики на Украине в XIX—XX вв. // Исторический архив.—1957.—№ 2.—С.193.

⁷⁷ Матеріали для історії Южної Русі XVII—XVIII ст.—1860.—№ 10—12, 14—24.

⁷⁸ Див: Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст.—К, 1960.—С. 43; Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст.—К., 1904; Дмитрук В. Нарис з історії української журналістики XIX ст.—Львів, 1969.—С.116; Сарбей В.Г. Історичні погляди О.М.Лазаревського.—К, 1961.—С. 50 та ін.

⁷⁹ Едиційна археографія в Україні У XIX—XX ст.: Плани, проспекти, програми видань,—Вип.1,—К., 1993.—С. 6.

⁸⁰ Иконников В.С. Опыт русской историографии.—С. 29—30.

⁸¹ О прогрессе в исторической науке.—С.20.

⁸² Астахов В.И. Указ.соч.—С.17.

⁸³ Украинский народ в его прошлом и настоящем,—СПб, 1914.—С.29.

⁸⁴ Историография истории Украинской ССР.—Киев, 1986.—С.26.

⁸⁵ Див, Очерки истории исторической науки в СССР.—Т.2.—С.669.

⁸⁶ Данилевич Е.В. Монетные клады, принадлежащие мюнц-кабинету Университета св.Владимира.—Вып. I—II.—Киев, 1892—1893; Данилевич Е.В. Карта монетных кладов и находок единственных монет Харьковской губернии // Труды XII археологического съезда в Харькове. 1902 г.—Т.1.—М, 1905 та ін.

⁸⁷ О прогрессе в исторической науке.—С.21.

⁸⁸ Перковський А. Розвиток демографічної думки в українській історіографії (XIX—XX ст.): Тези доповідей I наук. конф. Київ осередку Українського історичного товариства. Жовтень 1993 р.—К, 1993.—С.24.

⁸⁹ О прогрессе в исторической науке.—С. 22.

⁹⁰ Ефименко П. Экономические заметки о старине и материалы // Киевская старина,—1888 —№ 4,—С.52—63.

⁹¹ Лучицкий И. Крестьяне и крестьянская реформа в восточной Австрии // Киевская старина—1901.—N" 3,—С.313—314.

⁹² Владимирский-Буданов М.Ф. Поместье Литовского государства,—К, 1889; Довнар-Запольский М.В. Очерки по истории западнорусского крестьянства в XVI веке.—К, 1906; Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах.—Т.1.—К, 1901; Леонтович Ф.М. Крестьяне Юго-Западной России по литовско-русскому праву XV—XVI вв.—К., 1863; Линиченко И.А.: Черты из истории сословий в Юго-Западнок Руси.—М, 1894 та ін.

⁹³ Див.: Пичепні В.И. Введение в русскую историографию (источники и историография).—М.-Петр., 1923.—С. 197.

⁹⁴ Див: Очерки истории исторической науки в СССР—Т.2.—С 704-705.

⁹⁵ *Барвинский В. А.* Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв.—Харьков, 1909; *Сфименко О.* История украинского народа.—Вип. II.—Харків, 1922; *Ефименко А. Я.* Южная Русь: Очерки, исследования и заметки: В 2-х т.—СПб, 1905; *Лазаревский А. М.* Описание Старой Малороссии: материалы для истории заселения, землепользования и управления.—В 3-х т.—К, 1888—1902 та ін.

⁹⁶ *Багалей Д. И.* Новый историк Малороссии: Рецензия на книгу А. М. Лазаревского «Описание старой Малороссии».—СПб, 1891.—С. 9.

⁹⁷ Див; *Луцицкий И. В.* Сябры и сябринное землевладение в Левобережной Украине в XVIII веке // Отечественные записки.—1889.—№ 11; *Луцицкий И. В.* Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Малороссии.—К, 1884; *Луцицкий И. В.* Общинное землевладение в Малороссии // Устои.—1882.—№ 7; *Луцицкий И. В.* Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII века // Отечественные записки.—1882.—№ 1; *Луцицкий И. В.* Крестьяне и крестьянская реформа в восточной Австрии // Киевская старина.—1901.—№ 3 та ін.

⁹⁸ *Багалей Д. И.* Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства.—М, 1887, *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України.—Харків, 1918; *Багалей Д. И.* Займаншина в Левобережной Украине в XVII и XVIII вв. // Киевская старина—1883.—№ 12 та ін.

⁹⁹ Див: *Кравченко В. В.* Д. И. Багалей. Научная и общественно-политическая деятельность.—Харьков, 1990.

¹⁰⁰ *Пичета В. И.* Указ. соч.—С 197.

¹⁰¹ *Багалей Д. И.* Новый историк Малороссии.—СЮ.

¹⁰² Очерки истории исторической науки в СССР.—Т. 2.—С 701

¹⁰³ *Лазаревский А. М.* Малороссийские посполитые крестьяне: историко-юридический очерк по архивным источникам.—К, 1908.

¹⁰⁴ Див; *Марченко М. Л., Полухін Л. К.* Видатний історик України О. М. Лазаревський.—К, 1958; *Сарбей В. Г.* Історичні погляди О. М. Лазаревського.—К, 1961.

¹⁰⁵ *Миллер Д. П.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в. // Сборник Харьк. историко-филологического общества—Харьков, 1896.—Т. 8.—С. 63-243.

¹⁰⁶ *Ефименко А. Я.* Малороссийское дворянство и его судьба // Вестник Европы,—1891.—№ 8.—С 515—569.

¹⁰⁷ *Сфименко О. Я.* История украинского народа—Вип. 2,—Харків, 1922.—С 84-85.

¹⁰⁸ *Лазаревский А. М.* Описание старой Малороссии.—Т. 1. Стародубский полк.—К, 1889.—С. 2—3.

¹⁰⁹ *Багалей Д. И.* Новый историк Малороссии.—С. 15—16.

- ¹¹⁰ *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії — Прага, 1923.—С.45.
- ¹¹¹ *Мякотин В.А.* Крестьянский вопрос в Польше в эпоху ее разделов.—СПб, 1889; *Мякотин В.А.* Прикрепление крестьянства в Левобережной Малороссии в XVIII в. // Русское богатство.—1912
- ¹¹² *Кириченко М.* Соціально-кадетська великодержавницька схема російського історичного процесу. В.О.Мякотін.—Б.м, 1931—С.42.
- ¹¹³ *Василенко Н.* К истории малороссийской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина.—1894.—№9 11—G269.
- ¹¹⁴ *Василенко Н.П.* О происхождении группы капиталистов в Малороссии в XVII и XVIII вв. // ЧИОНЛ.—1895.—Кн.9, отд.1,—С.13; *Василенко Н.П.* Отношение правительства к монастырскому землевладению в Малороссии в XVII и первой половине XVIII в. // ЧИОНЛ.—1900.—Кн. 14.-Вып.2, отд.1.—С.54-57 та ін.
- ¹¹⁵ *Вайнштейн О.Л.* История советской медиевистики.—Л, 1968. - С.14.
- ¹¹⁶ *Скакун О.Ф.* Соціально-економічний розвиток і правове становище міст України в XVI—XVIII ст. у висвітленні істориків другої половини XIX ст. // Питання історії народів СРСР.—Вип. 16.—Харків, 1973.—С.140.
- ¹¹⁷ Цив; *Скакун О.Ф.* Назв.праця.—С.141.
- ¹¹⁸ *Записки Юго-Западного отдела Географического общества.—1874.-Т. 1.*
- ¹¹⁹ Там же.—С. 147.
- ¹²⁰ Киевская старина.—1882,—№ 2.
- ¹²¹ Киевская старина.—1888.—№ 5, 8—9.
- ¹²² *Дорошенко Д.* Микола Іванович Костомаров.—Берлін; Львів; Вінніпег, б. р.—С.85.
- ¹²³ Див: *Историография истории Украинской ССР.—Киев, 1986.—С 38.*
- ¹²⁴ *Грушевський М.* Українська історіографія і М.Костомаров // Літературно-науковий вісник,—1910.—№ 5.—С.222.
- ¹²⁵ *Дорошенко Д.* Микола Іванович Костомаров.—С. 86.
- ¹²⁶ *Ефименко А.Я.* История украинского народа—СПб, 1906.—С 23.
- ¹²⁷ *Подолінський С.А.* Ремесла і хвабрики на Україні,—Женева, 1880.—С. 36.
- ¹²⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси.—Т.1.—К, 1913.—С.16.
- ¹²⁹ Українська народність: Нариси соціально-економічної і етно-політичної історії.—К, 1990,—С. 30.
- ¹³⁰ Там же.
- ¹³¹ Див: *Герасимчук В.* Михайло Грушевський, як історіограф України // ЗНТШ.—Т. 133.-Львів, 1922.—С.6-7.
- ¹³² *Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-русского государства // ЧОИДР.—1892.—Кн. III, IV; *Любавский М.*

К вопросу об удельных князьях и местном управлении в Литовско-русском государстве // ЖМНП. — 1894. — № 6; *Леонтович Ф.* Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства // ЖМНП. — 1895. — № 6, 7 та ін.

¹³³ *Грушевський М.* Справа українських катедр і наші наукові потреби // Літ. — наук. вісник. — 1907. — Т. 37. — С. 52.

¹³⁴ *Борисенок С.* Російське великодержавництво в концепції «історії західноруського права». (Київська школа проф. М. Ф. Владимирського-Буданова): Історіографічний нарис // Україна. — 1932. — № 3. — С. 124.

¹³⁵ *Окиншевич Л.* Наука історії українського права. Право державне // Україна. — 1927. — Хн. 1-2 — С. 106.

¹³⁶ *Окиншевич Л.* Назв. праця. — С. 114.

¹³⁷ *Любавский Ф.* Правоспособность литовско-русской шляхты // ЖМНП. — 1908. — № 3, 5, 6, 7; 1909, — № 2, 3; *Владимирский-Буданов М.* Немецкое право в Польше и Литве. — СПб, 1868; *Малиновский А.* Рада Великого княжества Литовского в связи с Боярской Думой древней России. *Ясинский М.* Уставные грамоты Литовско-русского государства. — Киев, 1889; *Максименко Н.* Источники уголовных законов Литовского Статута — Киев, 1899 та ін.

¹³⁸ *Окиншевич Л.* Назв. праця, — С. 127.

¹³⁹ *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии. (Замечания на монографию Д. П. Миллера «Суды земские, городские и подкоморские в XVIII веке») // Киевская старина. — 1898. — № 7—8, — С. 75—115.

¹⁴⁰ *Швидько А. К.* Немецкое право на Левобережной Украине в отечественной дооктябрьской историографии // Вопросы германской истории. Историографические проблемы германской истории в новое и новейшее время. — Днепропетровск, 1980, — С. 189.

¹⁴¹ *Иконников В. С.* Киев в 1654—1855 гг. // Киевская старина — 1904. — № 9—12; *Каманин И. М.* Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // Киевская старина. — 1888. — № 6, 8, 9; *Молчиновский Н.* Киевское городское управление в 1786 году // Киевская старина — 1889. — № 5—6 та ін.

¹⁴² *Скаун О. Ф.* Назв. праця. — С. 144.

¹⁴³ *Ефименко А.* Копные суды в Левобережной Украине // Киевская старина. — 1885 - № 10. — С

¹⁴⁴ *Окиншевич Л.* Назв. праця, — С. 129.

¹⁴⁵ Там же.

¹⁴⁶ *Див; Падалка Л.* Была ли на острове Томаковке Запорожская Сечь? // Киевская старина — 1893. — № 5. — С. 257-258; *Голобуцкий В. А.* Запорожское хазачество — Киев, 1957. — С. 14; *Грушевский М.* История украинского казачества, — Т. I. — СПб, 1913, — Г8—12 та ін.

¹⁴⁷ Украинский народ в его прошлом и настоящем, — СПб, 1914. — С. 28.

¹⁴⁸ Див.: І.Я.Франко як історик // Наукові записки Інституту історії АН УРСР.—К, 1956; *Спицький В.* Історичні погляди П.А.Грабовського // Наукові записки КДУ,—К, 1956.—№ 7; *Марченко М.І.* Історичне минуле українського народу в творчості Т.Г.Шевченка.—К, 1957; *Марченко М.І.* Історичні погляди Т.Г.Шевченка // Шевченківський словник: В 2-х т.—К, 1976; *Прокопів І.* Історик гайдамацьких рухів І.Шпитківський // Укр.іст.журн.—1969.—№ 10, та ін.

¹⁴⁴ *Смолий В.А., А.Я.Ефименко.* Очерк жизни и научного творчества // Ефименко А.Я. История украинского народа.—Киев, 1990,—С.416.

¹⁵⁰ *Герасимчук В.* Михайло Грушевський як історіограф України.—С. 11.

¹⁵¹ Там же. -С.9.

¹⁵² *Бузескул В.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. Материалы.—Ч.2.—Ленинград, 1931.—С.2.

¹⁵³ *Сарбей В.Г.* Розвиток науки в Києві у другій половині XIX ст. // Укр. іст. журн.—1982,—№ 3.—С. 71.

¹⁵⁴ Очерки истории исторической науки в СССР.—Т.3.—С.448.

¹⁵⁵ Див.: *Коваленко Л. А* Конспект лекцій з української історіографії XIX ст — Кам'янець-Подільський, 1964.—С. 72.

¹⁵⁶ *Бузескул В.* Всеобщая история и ее представители в России.—СВ.

¹⁵⁷ *Антонович В.Б.* Источники для истории Юго-Западной России,—К, 1887.—104 с.; *Данилевич В.Б.* Литературные и вещественные источники русской истории.—К, 1914,—С.220—275.

¹⁵⁸ *Багалея Д.И.* Новый историк Малороссии (Рец. на книгу А.М.Лазаревского «Описание Старой Малороссии»,—СПб, 1891; *Лазаревский А.М.* Указатель источников для изучения Малороссийского края.—Вып. I,—СПб, 1856; *Грушевский М.С.* Развитие украинских изучений в XIX веке и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ - его прошлом и настоящем.—Т.1.—СПб, 1914 — С. 1—37 та ін.

¹⁵⁹ *Иконников В.С.* Опыт русской историографии.—Т. 1, кн. 1—2—Киев, 1892; Т. 2, кн.1—2.—Киев, 1908.

¹⁶⁰ *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії—С.3.

¹⁶¹ Див: *Бузескул В.П.* Обзор немецкой литературы по истории средних веков.—1885; *Вайнштейн О.* Историография средних веков.—Л, 1940, *Егоров И.* Средние века. Историография и источниковедение,—Вып. 1-2, 1913; *Санин АН.* История Западной Европы в XI—XIII вв.—Вып. 1-2. - М, 1973 та ін.

¹⁶² Там же.-С.8.

¹⁶¹ *Петров М.* Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор.—Харьков. 1861.-С. 105.

¹⁶⁴ *Вайнштейн О.Л.* Указ. соч.—С. 227; Петров М. Указ. соч.—С. 28.

- ¹⁶⁵ *Петров М.* Указ. соч.—С. 2, 28.
- ¹⁶⁶ *Вайнишпейн О.Л.* Указ. соч.—С. 227—230.
- ¹⁶⁷ *Петров М.* Указ. соч.—С. 192—193.
- ¹⁶⁸ Там же.—С. 120-121.
- ¹⁶⁹ *Грушевський М.* Справа українських катедр і наші наукові потреби.—С. 51—52.
- ¹⁷⁰ *Багалій Д.* Нарис української Історіографії—Т. L—K, 1923,—С15.
- ¹⁷¹ *Вайништейн О.Л.* Указ.соч.—С.356.
- ¹⁷² *Багаліи Д.І.* Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті.—Т.1.—Хар ів, 1928.—С88.
- ¹⁷³ *Гуржий И., Сарбей В.* Всесторонне изучать и использовать историческое наследие // Коммунист Украины.—1965.—№ 6.—С.25.
- ¹⁷⁴ О прогрессе в исторической науке.—С2.
- ¹⁷⁵ Там же.
- ¹⁷⁶ Там же.—С.25-28.
- ¹⁷⁷ *Лининненко И. А.* Научное значение западнорусской истории // Киевская старина.—1889.—№ 1,—С. 187.
- ¹⁷⁸ *Мякотин В.А.* История Малороссии // Историческое обозрение / Ист.об-во при Санкт-Петербург.ун-те.—1895.—Т.8.—С176.
- ¹⁷⁴ *Багалій Д.* Нарис української історіографії.—Вип.1.—С. 34.
- ¹⁸⁰ Докладніше про це див; *Цамутали А.Н.* Борьба направлений в русской историографии в период империализма.—М, 1986.—334 с; *Илгрити/аат В.Е* О государственной школе в русской историографии // Вопросы истории —1959.—№ 5.—С. 141—150; *Миллюков П.Н.* Юридическая школа в русской историографии // Русская мысль.—1886,—Кн.6.—С. 80—92; *Киреева Р.А.* Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX а до 1917 г.—М, 1983; *Покровский М.Н.* Борьба классов и русская историческая литература.—Петроград, 1923 та ін.
- ¹⁸¹ *Багалій Д.* Нарис української історіографії.—Ви п. L—G 33.
- ¹⁸² *Онопрієнко В.І, Щербань Т.О.* Доля науки в Україні (кінець XIX ст.-30-ті роки XX ст.) // Укр.іст.журн —1993.-№ 4-6.- G 13.
- ¹⁸³ Там же.

ЗМІСТ

Пореформений період розвитку історичної науки в оцінці історіографів.	3
Стан медієвістики в Україні у другій половині XIX—на початку XX ст.	12
Українська медієвістика у контексті загальноєвропейського розвитку історичних знань	41
Джерела	48

Підписано до друку 13.12.94. Формат 60х84 1/16
Ум.друкарк."3,25 Обл.вид.арк. 3,36
Тираж 300. Зам. 167 1996р. Ціна договірна,
Поліграфд-ція Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4